

Zijn of hebben wij een lijf?

Het menselijk lichaam

BIOWETENSCHAPPEN EN MAATSCHAPPIJ KWARTAAL 1 2013

Het menselijk lichaam

Dit cahier is een uitgave van Stichting Biowetenschappen en Maatschappij (BWM). De cahiers verschijnen vier maal per jaar. Elk nummer is geheel gewijd aan een thema uit de levenswetenschappen, speciaal met het oog op de maatschappelijke gevolgen ervan.

Stichting BWM is ondergebracht bij de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

BESTUUR

Prof. dr. E. Schroten
(voorzitter)
J.F.B.C.D. van Oranje M.Sc.
MBA (vicevoorzitter)
Prof. dr. W.P.M. Hoekstra
(penningmeester)
Dr. A. van der Auweraert
Prof. dr. J.M. van den Broek
Prof. dr. J.T. van Dissel
Prof. dr. N.M. van Straalen

RAAD VAN ADVIES

Prof. dr. P. van Aken
Prof. dr. D. van Bekkum
Dr. J.J.E. van Everdingen
Prof. dr. J.P.M. Geraedts
Prof. dr. J.A. Knottnerus
Prof. dr. J. Osse

REDACTIE

Prof. dr. Jaap van Dissel
Prof. mr. dr. Dick Engberts
Ir. Rob Buiters (eindredactie)

BUREAU

Drs. Rianne Roukema
Monique Verheij

BEELDEDIRECTIE

B en U international picture
service, Diemen

VORMGEVING

Studio Bassa, Culemborg

DRUK

Drukkerij Tesink, Zutphen

INFORMATIE,

ABONNEMENTEN EN

BESTELLEN LOSSE NUMMERS

Stichting Bioweten-
schappen en Maatschappij
Postbus 93402
2509 AK Den Haag
telefoon: 070-34 40 781
e-mail: bwm@nwo.nl
www.biomaatschappij.nl

© Stichting BWM
ISBN 978-90-73196-69-8

Stichting BWM heeft zich ingespannen om alle rechthebbenden van de illustraties in deze uitgave te achterhalen. Mocht u desondanks menen rechten te kunnen laten gelden, dan verzoeken wij u vriendelijk om contact met ons op te nemen.

Biowetenschappen
en Maatschappij

Inhoud

Voorwoord 2

Inleiding 4

1 Het medisch object 11

Organen-, weefsel- en databanken 15

‘Ik geef meer dan alleen wat zaad.’ 20

2 Lichamelijkheid, samenleving en cultuur 23

De strijd tegen de vergankelijkheid 28

‘De exotische mens tentoongesteld’ 36

3 Mijn lichaam, mijn keuze? 39

Biotech en recht 44

‘Het lichaam is een effectief wapen.’ 48

4 Kunst op, over en van een lijf 51

De verbeelding van het lichaam in kunst 54

Het lichaam als kunstwerk 57

‘Als Rihanna een Dali-snor wil ...’ 60

5 Bron van inkomsten 63

Onderdelen te koop 71

‘Ik had als sekswerker plezier in mijn werk.’ 74

Nadere informatie 76

Auteurs 77

Illustratieverantwoording 78

Voorwoord

■ HELEEN DUPUIS

HET LIJKT misschien verbazingwekkend en vooral overbodig om een cahier te wijden aan het menselijk lichaam. Al eeuwen is de geneeskunde bezig met het verkennen ervan, er zijn hele bibliotheken over vol geschreven en alles wat te weten valt, lijkt geïnventariseerd. Valt er nog meer te weten? Het antwoord is ja.

Naarmate de kennis van de genetica, maar ook van de hersenen steeds toeneemt, lijkt het menselijk lichaam – en ook dat van hogere dieren – een steeds wonderlijker samenstel van cellen en de bestanddelen daarvan. Ook de verhouding lichaam-geest en de vraag naar de betekenis van de hersenen voor ons gedrag is nog verre van opgelost. Wel weten we dat die betekenis groot is, maar

hoe groot en op welke wijze het menselijk bewustzijn en het menselijk gedrag gebonden zijn aan het lichaam is nog onduidelijk. Dit cahier probeert daar ook geen antwoord op te geven. De thema's die worden besproken betreffen eerder de maatschappelijke betekenis van het lichaam: een bron van kennis, van voedsel zelfs; de juridische positie van het lichaam; de esthetische betekenis en de economische uitbating. Ook behandelt het cahier een klassiek wijsgerig thema, namelijk of wij een lichaam hebben dan wel een lichaam zijn. Het zal blijken dat beide opties waar zijn, afhankelijk van de situatie en de manier van kijken.

In de wijsgerige antropologie is wel geprobeerd om het bijzondere van de mens op het spoor te komen door vergelijking met het dier. Met name is het de vraag of het bewustzijn van de mens en ook zijn vermogen tot denken, tot abstraheren en om taal te leren, uniek zijn in de evolutie en wat dat dan zegt over wie de mens is. Inderdaad is de conclusie bijna onvermijdelijk dat mensen met hun brein ver verwijderd zijn van de meeste dieren. We steken er zogezegd met kop en schouders boven uit. Ons lichaam is daarentegen minder dan het dierenlijk toegerust op overleven. Voor elk aspect van het menselijk lichaam lijkt er wel een veel betere dierlijke 'uitvoering' te bestaan: de huid houdt ons niet warm, onze ogen zijn niet zo scherp als van veel dieren, ons geurvermogen is slechter en we lopen minder hard. Maar de mens heeft wel van alles wat, en is bovendien voorzien van een brein dat ons in de loop van de ontwikkeling van de mensheid heeft geleerd hoe al die lichamelijke tekorten op te vangen. Zo kunnen we dus ook naar ons lichaam kijken!

In dit cahier staat het gegeven centraal dat het menselijk lichaam een onnavolgbaar grote functie heeft in de samenleving, vroeger en nu. Of we nu ons lichaam zijn of een lichaam hebben maakt vanuit dit perspectief geen verschil, omdat het om het menselijke lichaam gaat.

Professor Dupuis is emeritus hoogleraar medische ethiek van de Universiteit Leiden en lid van de Eerste Kamer namens de VVD.

Inleiding

■ PROFESSOR DICK ENGBERTS

HEBBEN OF zijn wij een lichaam? Het is een vraag die niet overal ter wereld zal worden begrepen, om de eenvoudige reden dat niet elke taal de werkwoorden 'hebben' en 'zijn' kent. Het is verleidelijk om daarover te speculeren en daarin bijvoorbeeld het beslissende onderscheid te zoeken tussen het in het Hebreeuws geschreven Oude Testament en het in het Grieks geschreven Nieuwe Testament. Het Hebreeuws kent het hulpwerkwoord 'zijn' niet. Het Grieks wel en dat betekent een wereld van verschil. Nog verder gedacht: zonder het hulpwerkwoord 'zijn' hadden Plato en Aristoteles, en in hun spoor een lange reeks Westerse denkers, hun filosofie niet kunnen ontwikkelen met begrippen als zijn en niet-zijn, vorm en stof en gedachten over het wezenlijke en het niet-wezenlijke. Het is speculatie, maar ook intrigerend. Het kan worden verfijnd tot een subtiel en kunstzinnig spel met woorden, zoals in het gedicht van Ed. Hoornik:

HEBBEN EN ZIJN

Op school stonden ze op het bord geschreven.
Het werkwoord hebben en het werkwoord zijn;
Hiermee was tijd, was eeuwigheid gegeven,
De ene werkelijkheid, de andre schijn.
Hebben is niets. Is oorlog. Is niet leven.
Is van de wereld en haar goden zijn.
Zijn is, boven die dingen uitgeheven,
Vervuld worden van goddelijke pijn.
Hebben is hard. Is lichaam. Is twee borsten.
Is naar de aarde hongeren en dorsten.
Is enkel zinnen, enkel botte plicht.
Zijn is de ziel, is luisteren, is wijken,
Is kind worden en naar de sterren kijken,
En daarheen langzaam worden opgelicht.

Plato en Aristoteles hadden wellicht heel anders gefilosofeerd zonder het werkwoord 'zijn'.

Duiding en beleving van het lichaam

Nu de taal ons confronteert met de verschijningsvormen van hebben en zijn, is het onmogelijk deze tweevoudigheid te negeren als het gaat om de duiding en beleving van het lichaam. In grote lijnen lijkt er overeenstemming over te bestaan dat zowel het ene als het andere waar is: mensen hebben hun lichaam en zijn hun lichaam. Minder overeenstemming is er over de vraag of mensen ook nog

iets meer of iets anders zijn dan hun lichaam. Er is een breed verbreide, veelal godsdienstige opvatting, dat mensen naast een lichaam ook nog een (onstoffelijke) ziel of geest of psyche hebben, die niet samenvalt met de biologische werkzaamheid van hun brein. Daarnaast bestaat de stroming die de mentale functies van mensen tot de werkzaamheid van biologische processen herleidt. Van de negentiende-eeuwse Nederlandse fysioloog Jacob Moleschott is de uitspraak *'Ohne Phosphor kein Gedanke'*. De eenentwintigste-eeuwse variant luidt *'Wij zijn ons brein'* (Dick Swaab). Deze 'reductionisten', die wat wij psychisch of geestelijk of mentaal noemen herleiden tot biologische processen, zullen waarschijnlijk de opvatting aanhangen dat wij ons lichaam zijn. Wie daarentegen meent dat het mentale niet kan worden herleid tot het stoffelijke, zal uitleggen dat mensen in zekere zin hun lichaam zijn, maar eveneens een lichaam hebben, dat wil zeggen: in verhouding staan tot hun lichaam. Een verhouding gaat uit van een tweezijdigheid en daarmee iets dat (of iemand die) zich tot dat lichaam kan verhouden.

Wat verder opvalt, is dat het lichaam in onze cultuur een normatieve status heeft. Het is er niet alleen, het betekent ook iets. Het dient door anderen te worden gerespecteerd in zijn integriteit. Dat besef heeft het zelfs tot de Grondwet gebracht. Dat is een serieus te nemen uitgangspunt. Alleen als de wetgever heeft besloten dat een inbreuk op het lichaam gerechtvaardigd is, mag deze plaatsvinden. Daarom vermeldt het Wetboek van Strafvordering onder welke voorwaarden aan of in het lichaam van een verdachte onderzoek mag plaatsvinden

Grondwet, artikel 11: ieder heeft, behoudens bij of krachtens de wet te stellen beperkingen, recht op onaantastbaarheid van zijn lichaam.

(bijvoorbeeld om drugs op te sporen) en bepaalt het Burgerlijk Wetboek onder welke voorwaarden de lichamelijke integriteit mag worden geschon- den in het kader van medische behandeling. Omgekeerd betekenen deze strenge regels dat de schending van andermans lichamelijke integriteit de ernstigste misdrijven oplevert die het zwaarst worden gestraft: mishandeling, verkrachting, doodslag, moord.

Er is nog een andere manier waarop wij de nor- matieve status van het lichaam ervaren: in de aar- zeling bij het behandelen van mensen voor wie de aantasting van de integriteit van hun lichaam lijkt samen te vallen met de oplossing van het (medi-

sche) probleem waaron- der zij lijden. Dan kun je denken aan problemen als genderdysforie, transsexualiteit of *body dysmorphic disorder*, kortom, mensen die ervaren dat zij in 'het verkeerde lichaam' zitten.

Je kunt ook denken aan mensen die om moei- lijk invoelbare redenen cosmetische chirurgie

willen laten verrichten. Indien aarzeling bestaat om deze mensen chirurgische of hormonale behande- ling aan te bieden, dan heeft dat in de eerste plaats te maken met onduidelijkheid over wat wel of niet een ziekte of een stoornis kan worden genoemd. Maar daarnaast heeft het ook te maken met de

opvatting dat het lichaam niet alleen een feitelijk gegeven is. Het lichaam kan ook een norm en dus een soort opdracht inhouden. Voor de patiënt zou dat betekenen dat hij of zij – afgezien van gebreken of afwijkingen die een erkende indicatie opleveren voor medisch handelen – de morele plicht heeft het leven te aanvaarden met het lichaam zoals dat nu eenmaal is. Voor de arts geldt dan spiegelbeeldig de professionele plicht dat hij of zij zich zou moeten onthouden van medisch ingrijpen waarvoor geen indicatie is.

Mogelijk is in dergelijke gevallen sprake van tegenstrijdige indrukken van wat er werkelijk aan de hand is. De patiënt is er zo van overtuigd dat hij zijn lichaam *is*, dat het ondoenlijk is om te leven met of in een lichaam dat zijn identiteit ontkent of tekort doet. De arts daarentegen kan in situaties waarin sprake is van een conflict tussen identiteit en integriteit de neiging hebben zich terug te trek- ken op zijn professionele uitgangspunt: respect voor integriteit. Kortweg: vraagt 'zijn' om 'heb- ben' of verplicht 'hebben' tot 'zijn'? Begrijpelijker gezegd: vraagt identiteit om een daarmee corres- ponderende lichamelijkheid of is de integriteit van het lichaam een norm die onderdeel uitmaakt van de identiteit?

In het bijbels geïnspireerde denken ontleent het lichaam zijn normatieve status aan de overtuiging dat de mens is geschapen naar Gods beeld en gelij- kenis. Een zo hoge afkomst schept verplichtingen, juist ook waar het de zorg betreft voor het eigen lichaam en het bewaren van de integriteit ervan. Deze gedachte is bijvoorbeeld terug te vinden in de titel van een boekje over jongeren en seksuali- teit dat in protestants-christelijke kringen popu-

lair was in het midden van de vorige eeuw: ‘Uw lichaam een tempel’. De auteur was de huisarts en seksuoloog P.J.F. Dupuis (de vader van de schrijver van het voorwoord in dit cahier).

Moraal en recht

Juist omdat hebben en zijn met betrekking tot lichamelijkeid zo met elkaar zijn vervlochten, heeft het vermogensrecht, waarin de wereld van het hebben aan de orde is, altijd een ongemakkelijke verhouding met het menselijk lichaam gehad. Sinds de slavernij werd afgeschaft – nota bene pas diep in de negentiende eeuw – kunnen mensen geen voorwerp meer zijn van vermogensrechtelijke transacties. Dat wil zeggen, mensen kunnen niet meer eigendom zijn van een ander. Dat iemand zijn arbeidskracht verhuurt, is echter heel normaal.

Minder normaal, althans in juridische zin, is de verhouding tussen een prostituee en haar klanten. Anders dan bij een overeenkomst tussen, bijvoorbeeld, een aannemer en zijn klant, levert deze vorm van commerciële dienstverlening geen geldige privaatrechtelijke overeenkomst op. De achtergrond daarvan kun je zoeken in de morele en theologische status van het lichaam, die seksuele dienstverlening, anders dan het verrichten van ‘reguliere’ arbeid, uitsluit van het domein waarover kan worden gecontracteerd.

In 1946 stond de Hoge Raad, de hoogste rechterlijke instantie in Nederland, voor een lastige beslissing. Een man was erop betrapt dat hij gouden kronen en stifttanden uit de gebitten van overledenen verwijderde en zich toe-eigende.

Van wie steel je, als je de gouden kronen uit het gebit van een dode haalt?

Hij werd strafrechtelijk vervolgd en veroordeeld wegens diefstal, maar beriep er zich in cassatie op dat voor veroordeling wegens diefstal noodzakelijk is dat het weggenomen goed ‘toebehoort’ aan iemand anders. Dat kon niet worden gezegd van een lijk dat erop wacht om te worden begraven. Als de nabestaanden al een recht zouden hebben gehad op de gouden gebitselementen – wat overigens nog maar de vraag was – dan zouden ze daarvan afstand hebben gedaan door deze er niet uit te (laten) verwijderen maar het stoffelijk overschot te laten gereedmaken voor begraving, aldus de raadsman van de verdachte.

De Hoge Raad liet in een bekende uitspraak van 25 juni 1946 de veroordeling wegens diefstal in stand en overwoog dat ‘toebehoren’ in strafrechtelijke zin ruimer is dan het begrip ‘eigendom’ in privaatrechtelijke zin. Naar de uitspraak wordt vaak verwezen als een voorbeeld van het uiteenlopen van begrippen in het strafrecht en het privaatrecht.

Het is echter minstens zo verhelderend om in deze zaak een conflict tussen recht en ethiek te zien. Het doet namelijk nogal gekunsteld aan om te stellen dat de gouden kronen en stifttanden van de overledene die op het punt staat te worden begraven, weliswaar geen eigendom van de nabestaanden zijn, maar dat in geval iemand de gebitselementen ontvreemdt wél sprake is van wegneming van wat aan de nabestaanden toebehoort.

Eigenlijk legde deze affaire vooral de vinger op een leemte in het Nederlandse strafrecht. Onze strafwet kende wel een bepaling tegen grafschennis maar geen bepaling die lijkschennis strafbaar stelde. En daarmee zou schennis van een nog niet

begraven stoffelijk overschot buiten bereik van de strafwet vallen. Immers: de strafbepalingen die de integriteit van het lichaam beschermen, waren alleen van toepassing op levende mensen. Toch was straf hier op zijn plaats. Hier was immers zonder twijfel sprake van verwerpelijk gedrag. Weliswaar is de morele norm van respect voor de integriteit van het menselijk lichaam een norm die vooral betrekking heeft op levende mensen, maar daarmee is zij niet volledig buiten de orde waar het gaat om het lichaam van een recent overledene. De Hoge Raad heeft echter niet de mogelijkheid om te verklaren dat de moraal boven het recht gaat en dat gedragingen daarom strafwaardig zijn. De Hoge

Duinsoldaat zonder naam: mens of 'archeologische vondst'?

De vraag of het bij een stoffelijk overschot gaat om 'iemand' of om 'iets' werd in de herfst van 2011 op een bijzondere manier concreet gemaakt. De NOS berichtte toen over de resten van een Engelse soldaat uit de duinen bij Den Helder:

'De identiteit van de Engelse soldaat van wie de resten eerder dit jaar in de duinen bij Den Helder zijn gevonden, is niet te

achterhalen. Dat zegt de archeologe die de zaak onderzocht. De soldaat sneuvelde in 1799. In de Helderse duinen werd destijds gevochten tussen de Britse invasiemacht en de Franse overheersers, die de Britten wilden verdrijven. De soldaat hoorde bij de Coldstream Guards, de bekende wachters van Buckingham Palace. De archeologe Esther Paulus ontdekte zes namen in Britse archieven die mogelijk bij de Engelse soldaat

passen. Uit de archieven kon ze afleiden wie in een bepaalde tijd is overleden, omdat dan de soldij werd stopgezet. Zo kwam ze op de zes namen. Verder dan die zes namen komt de archeologe echter niet, ook al omdat ze weinig hulp krijgt vanuit Engeland. Voor dat land heeft de vondst geen prioriteit, omdat er in de loop der tijd zoveel Engelse soldaten in het buitenland zijn gesneuveld. Het onderzoek

naar de identiteit van de soldaat wordt daarom gestaakt. Zijn overblijfselen worden nu beschouwd als een archeologische vondst en niet meer als een lichaam. Ze worden daarom ook niet begraven.'

Het antwoord op de vraag 'iemand' of 'iets' is kennelijk ook afhankelijk van de mogelijkheid het skelet met een naam te verbinden.

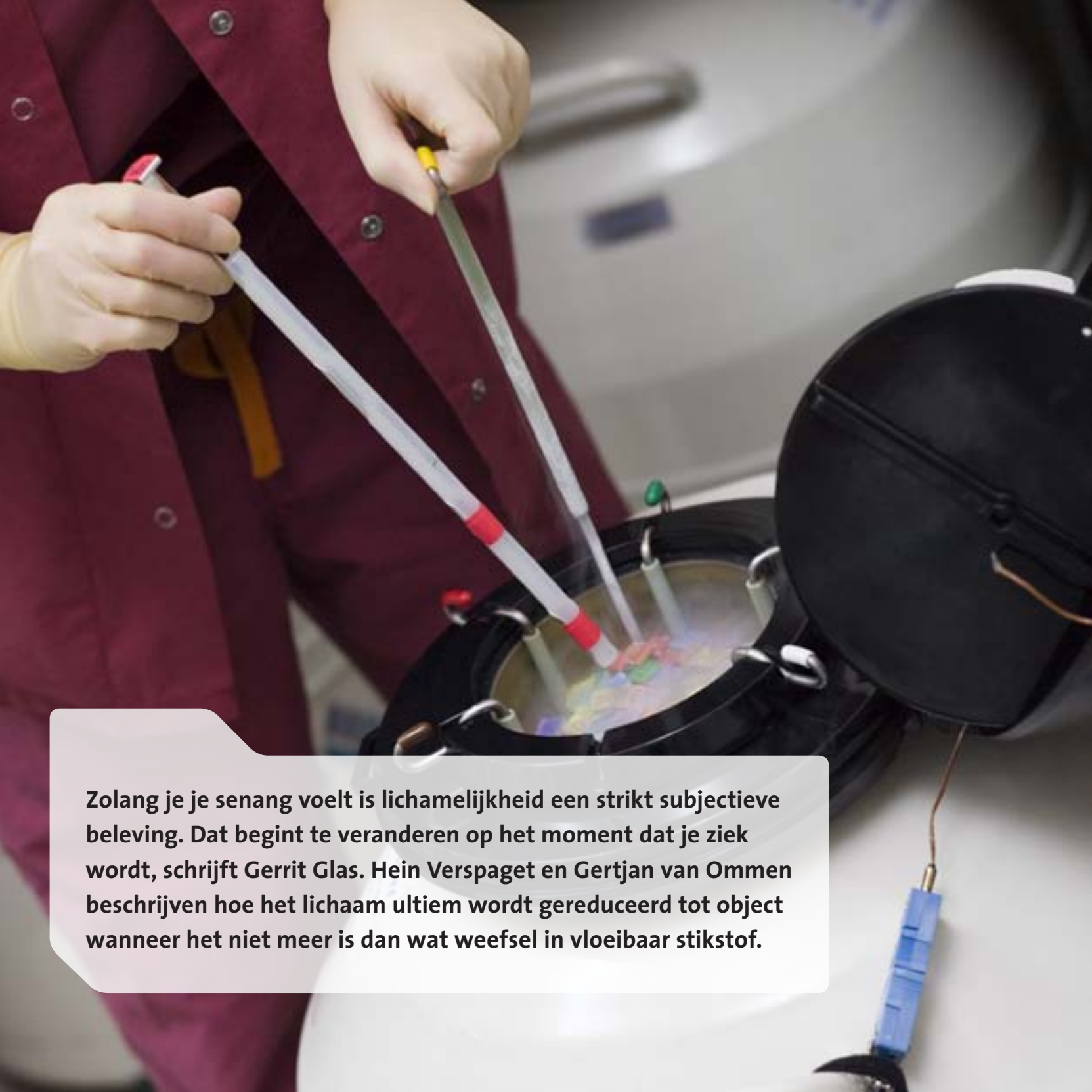
Raad koos voor de enige uitweg die hij had om een moreel en maatschappelijk aanvaardbaar oordeel te vellen: het oprekken van het begrip ‘toebeho- ren’ tot buiten de kaders van het privaatrecht. Dit creëerde een paradox: omdat wij in zekere zin ons lichaam ‘zijn’, is de schending ervan laakbaar en dat geldt ook voor het lichaam van de recent over- ledene. Om tot een veroordeling wegens diefstal te komen, moest het onderwerp echter eerst worden ‘omgeformuleerd’ tot een benadering waarin een mens – en in het verlengde zijn erfgenamen – een lichaam ‘heeft’. Want alleen dingen die vatbaar zijn voor ‘hebben’, kunnen worden gestolen.

Hebben én zijn

De positie van delen van het menselijk lichaam in het rechtsverkeer is inmiddels op onderdelen geregeld, zo wordt ook in hoofdstuk 3 van dit cahier beschreven. De Wet op de orgaandonatie verbiedt in artikel 2 het betalen van een geldbedrag dat hoger is dan de met orgaandonatie gepaard gaande werkelijke kosten. Voor geslachtscellen, embryo's en foetaal weefsel geldt eveneens het non-commercialiteitsbeginsel: bij beschikbaarstel- ling mogen alleen de werkelijk gemaakte kosten worden vergoed. Bloeddonaties vinden in Neder- land ook ‘om niet’ plaats, maar de uit deze donaties gefabriceerde bloedproducten worden verhandeld tegen een commerciële prijs. Dat geldt op dezelfde manier voor huid, bot en hoornvliezen. Donatie vindt plaats zonder vergoeding voor de donor, maar de gebruiker betaalt wel voor het geleverde product. Dat is overigens niet een norm die overal ter wereld wordt erkend of nageleefd en ook in

Nederland zijn er voorstanders van het stimule- ren van bloed- en orgaandonatie door middel van materiële prikkels.

Een verkenning van ‘hebben’ of ‘zijn’ in relatie tot lichamelijkeheid levert per saldo een complex beeld op. Wie inzet op een van beide modaliteiten, doet aan die complexiteit tekort. Toch is dat niet een helemaal bevredigende conclusie. De wens blijft om tenminste te bepalen waar het hoofd- accent of de essentie ligt. De vervulling van die wens is niet onmogelijk, maar gaat verder dan ‘hebben’ en ‘zijn’. Levensbeschouwing en mens- beeld bieden hiervoor de beslissende kaders en dat betekent dat consensus buiten bereik is. De bijdragen in dit cahier illustreren dit.

Zolang je je senang voelt is lichamelijkheid een strikt subjectieve beleving. Dat begint te veranderen op het moment dat je ziek wordt, schrijft Gerrit Glas. Hein Verspaget en Gertjan van Ommen beschrijven hoe het lichaam ultiem wordt gereduceerd tot object wanneer het niet meer is dan wat weefsel in vloeibaar stikstof.

Het medisch object

SOMS, NA een nachtlang doorrijden of bij ziekte, kijk je in de spiegel en denk je: ben ik dat? Soms slaapt een arm en voelt die aan alsof deze niet van jezelf is. Pas als de bloedstroom weer op gang komt, voelt alles weer normaal. Er zijn van die momenten waarop je je toeschouwer voelt van jezelf, van je lichaam, bijvoorbeeld wanneer je onder grote spanning staat, bij publieke optredens of bij indringende gebeurtenissen.

Het zijn zomaar wat voorbeelden van situaties waarin je lichaam je als vreemd en niet-eigen verschijnt. Meestal, in het gewone alledaagse leven, doet je lichaam wat je wil. Op een onnadrukkelijke en vanzelfsprekende manier voelt je lichaam vertrouwd en als van jezelf. De signalen die je lichaam geeft kloppen met hoe je jezelf en de wereld waarin we leven interpreteert. Maar er zijn ook momenten dat dit niet zo is. Het zijn momenten waarin je je niet langer thuis voelt in je lichaam; momenten waarin je lichaam niet van jezelf is, maar een lastig en onwillig ding, een hinderpaal of zelfs een bron van vervreemding.

In de fenomenologie, een belangrijke stroming in de twintigste-eeuwse filosofie, wordt het verschil tussen deze twee soorten ervaring wel aangeduid met de termen lichaam-subject en lichaam-

object. Wanneer je je thuis voelt in je lichaam, wanneer er sprake is van een vanzelfsprekend en vertrouwd lichaam, dan valt je lichaam als het ware samen met jezelf. Ik, subject, voel me mezelf, met mijn lichaam, haast zonder dat ik het merk. Het lastige of vreemde lichaam is het lichaam dat zich aan ons voordoet als object. Ik, subject, ervaar mijn lichaam als een object, als een ding waar wat mee aan de hand is en dat mij uit de vanzelfsprekende vertrouwdheid ruikt.

Fenomenologen hebben er overigens op gewezen op dat de scheiding tussen lichaam-subject en lichaam-object vaak niet zo absoluut is. Op de achtergrond van de vanzelfsprekende ervaring van onszelf zeurt er vaak toch wel iets van het lichaam als object: een brok in de keel, een onbestemd, onprettig gevoel in de buik, steken in de borst. Als dit soort ervaringen sterker worden kunnen ze de verhouding tot jezelf gaan domineren. De pijn is niet meer iets zeurderigs op de achtergrond, maar je wordt er telkens aan herinnerd. Je kunt je niet langer op gewone dingen concentreren, je kunt alleen maar aan die ene zere plek denken.

Emotioneel object

Wat zich voordoet in de ervaring, in het lichaamsgevoel, keert terug in de zintuiglijke waarneming.

Soms denk of hoop je dat het beeld in de spiegel niet van jou is.

Meestal kijken en luisteren we niet heel gericht naar ons lichaam. Maar wie wil kan net zo lang naar zijn vingers staren tot hij denkt: zijn dat wel mijn eigen vingers? Hetzelfde geldt voor onze motoriek. Van de trap lopen of je hoofd bukken bij een lage tak zijn handelingen die automatisch worden uitgevoerd. Ons lichaam als ruimtelijk subject lijkt net zo vanzelfsprekend als het gevoelsmatig ervarende subject. Maar kijk uit: als je al te gefocust op je passen gaat letten bij het afdalen van de trap of bij het spelen van een partijje tennis gaat het fout. Dan haper en struikel je.

Ook in de ervaring van ziekte is er sprake van een zekere objectivering en heb je te maken met het verschil tussen lichaam-subject en lichaam-object. In het geval van ziekte wordt de objectivering echter opgedrongen. Zodra je 'patiënt' wordt voelt er iets vreemd, iets wat er niet zat, pijn misschien. Je kan iets niet meer. In andere

gevallen is er een onbegrepen verandering van functioneren, bijvoorbeeld moeheid of gebrek aan eetlust, een breuk in de vanzelfsprekendheid van het alledaagse. Juist het feit dat de verandering onalledaags is en met gewone middelen niet te begrijpen, versterkt de objectivering. Je kijkt nog eens extra, je wrijft over de aangedane plek, gaat na of er een verschil is met gisteren. Intussen gaan er allerlei gedachten door je hoofd: wat is er aan de hand, zou het zus of zo zijn? Is er misschien iets ergs aan de hand?

Nergens is de verhouding tussen het subjectieve en objectieve perspectief zo subtiel als wanneer het gaat om emoties. Meestal is de ervaring van een emotie opgenomen in de vanzelfsprekendheid van het alledaagse. Je voelt een vlaag van verdriet bij het zien van een film of je staat van opwinding te zwaaien en te springen op de tribune. Je emotionele lichaam voert je mee en je ervaart geen belemmering. Even later kan alles weer gewoon zijn. In andere gevallen wordt je hinderlijk bepaald bij wat je lichaam met je doet, bijvoorbeeld als je bloost. Soms moet een buitenstaander je zelfs opmerkzaam maken op stemmingen en emoties. Een vriend zegt: 'Joh, wat sta je er gespannen bij. Je staat stijf van de stress'. En dat terwijl je zelf nog het idee had dat het met die stress wel meeviel. Even later realiseer je je dat je eigenlijk al een paar weken pijn in je rug hebt.

Meestal is het lichaam waarvan je je tijdens emoties bewust wordt min of meer 'transparant'. Het is doorzichtig, van binnenuit te begrijpen (met het voorbeeld van de rugpijn als grensgeval). De betekenis van de lichaamservaring is je duidelijk, soms direct, soms na enige reflectie, of op aangeven van anderen. Bij de lichaamservaring in het geval van ziekte is dat niet langer het geval. Ook na inspanning lukt het niet meer om je lichaam 'te begrijpen'. Rationeel doe je wel pogingen, maar ze zijn niet 'van jezelf', ze komen niet van binnenuit. Je hebt de hulp nodig van een theorie, van kennis

op internet, of de hypothese van een arts om het lichaam te begrijpen. Eigenlijk is er dan al van een ander soort begrijpen sprake dan wanneer je voelt en weet dat je gespannen, verdrietig, of enthousiast bent.

Object voor een arts

Een arts gaat nog een stap verder in het objectiveren van een lichaam. Het subjectieve perspectief wordt welbewust eventjes tussen haakjes geplaatst. Een patiënt vertelt een relaas en de arts luistert goed naar dat verhaal. Is er een medische reden tot zorg? Zo niet, dan kan patiënt worden gerustgesteld. Indien wel, dan volgen nader onderzoek en waar mogelijk behandeling.

Een arts handelt niet op basis van ongerustheid alleen. Er zit een stap tussen. Medisch handelen is gebaseerd op een idee, op een hypothese omtrent wat er aan de hand is, of in elk geval op het vermoeden dat de klachten en verschijnselen passen bij een bepaald ziektebeeld. Om daarover uitsluitsel te krijgen doet een arts onderzoek. Dat houdt een aantal dingen in: het richten van de blik (analyse),

Bij het lichamelijk onderzoek door een arts wordt het lichaam 'een object'.

het uitpellen van de verschijnselen uit een groter geheel (abstractie) en het nader bestuderen van het verschijnsel (objectivering). Analyse, abstractie en objectivering zijn voorwaarden om medische kennis omtrent een bepaald verschijnsel te ontwikkelen.

De klinische blik van een arts gaat verder dan gewone opmerkzaamheid. Bij allerlei gewone vormen van opmerkzaamheid (ervaren, waarnemen, aandacht richten, ervaring van ziekte) blijft de ervaring van het lichaam als subject verondersteld. Maar de medische blik beperkt zich tot het lichaam als object, het lichaam dat apart wordt gesteld en waarvan een bepaald aspect of onderdeel aan nader onderzoek wordt onderworpen.

In de medische wetenschap gebeurt het bovengaande ook allemaal, maar dan niet ten aanzien van één individu, maar in het algemeen, ongeacht de omstandigheden. Wetenschappelijke kennis over leukemie, reuma of schizofrenie moet geldig zijn ongeacht individuele variatie. Wetenschappers hebben een heel arsenaal aan methoden en technieken om die individuele variatie te elimineren. Ze corrigeren voor individuele variatie, ze richten de experimentele context zo in dat ze van die variatie geen last meer hebben, ze sluiten bepaalde

Bij zoiets eenvoudigs als traplopen kun je beter niet nadenken.

eigenschappen uit van het onderzoek en ze gebruiken een breed scala van statistische technieken.

Metaforen

Er blijken dus drie niveaus van objectivering te bestaan: de objectivering waartoe je eigen opdringerige lichaam je soms dwingt, bijvoorbeeld in geval van pijn of bij sommige emoties of door lichamelijke klachten; de objectivering door de arts in de spreekkamer; en de objectivering door de wetenschapper. In de alledaagse objectivering blijft het lichaam als subject altijd voorondersteld en deel uitmaken van de ervaring. In het kennen van de arts is er een tijdelijke opschorting van kennis en ervaring van het lichaam als subject. In de wetenschap wordt het subjectieve lichaam geheel tussen haakjes geplaatst. Er is dus een conceptueel verschil tussen ervaringskennis, klinische kennis en vakwetenschappelijke kennis.

Dat dit onderscheid meer is dan een filosofische exercitie blijkt uit het volgende verschijnsel. Wetenschappelijke kennis, zo wordt gezegd, staat niet langer op zich. Ze is publiek toegankelijk en dringt door in het alledaagse leven. Door opleiding en voorlichting weten mensen veel meer dan vroeger over hun lichaam. Mensen kijken vandaag niet meer onbevangen, maar als het ware door een wetenschappelijke bril naar hun lichaam. Ze hebben het over dichtgeslibde kransslagaderen als ze benauwd zijn en over overmatig actieve amandekernen in de hersenen die verklaren waarom ze zo gestrest zijn. Leken spreken vandaag de taal van de professie. Dit verschijnsel staat bekend als proto-professionalisering.

Het is belangrijk om het verschil tussen gewone opmerkzaamheid, klinische objectivering en wetenschappelijke objectivering te blijven zien. Niet alleen omdat je ernaast kan zitten met een quasiprofessionele duiding, maar ook omdat de metaforen die gebruikt worden bij het vertalen van wetenschappelijke kennis naar het alledaagse

leven niet altijd waarde vrij zijn. Metaforen hebben veel invloed. Een ongelukkige metafoor kan ertoe leiden dat zogenaamd in naam van de wetenschap een heel verkeerd beeld wordt gecreëerd. Een voorbeeld is de metafoor van de computer als het gaat om de werking van de hersenen, met de hersenen zelf als hardware en de functies als de software, tot en met het bewustzijn als het beeldscherm. Toonaangevende hersenwetenschappers hebben geklaagd dat deze fysische metafoor het denken over het brein als een biologisch orgaan decennia achterop heeft geholpen.

Quasiwetenschappelijke taal kan ook een legitieme of verontschuldigende betekenis krijgen. Dat geldt vandaag voor allerlei 'brain talk': crimineel gedrag dat wordt toegeschreven aan niet goed functionerende spiegelneuronen of een onderontwikkelde frontaalkwab. Metaforen helpen een bepaald mens- of wereldbeeld in het zadel. Denk bijvoorbeeld aan de rol van technische metaforen: de cel als fabriekje (dat alles kan produceren), het DNA als taal (de genetische code als moleculair alfabet voor leerprocessen); genen en eiwitten als bouwstenen (het leven als bouw pakket).

Organen-, weefsel- en databanken

■ DR. HEIN VERSPAGET

■ PROF. GERTJAN VAN OMMEN

Wie jong, gezond en actief is staat niet vaak stil bij de onderdelen van het lichaam die in samenhang ons maken tot een goed functionerend levend wezen. Het wordt direct anders als je bij het sporten een blessure oploopt, zeg: een tennisarm, waardoor je niet goed meer functioneert. Of als je tijdens vakantie in warmere landen iets verkeersds eet en je darmen daardoor ontregeld raken met frequent toiletbezoek, algehele slapheid en verlies van vakantieplezier en verloren vakantiedagen tot gevolg. De ervaring hoe het hele lichaam als geheel dan minder gaat functioneren vanwege

belemmering in functie van een arm of je darmen, doet je dan beseffen hoe afhankelijk het gehele lichaam is van alle afzonderlijke onderdelen. Dat besef wordt nog sterker als door ziekte een orgaan volledig ontregeld raakt. Dan kun je denken aan de ontwikkeling van leukemie door ontsporingen in het beenmerg, of het uitvallen van de nierfunctie met dialyse tot gevolg. Deze laatste twee voorbeelden zijn met de huidige stand van de medische wetenschap met zeer hoge slagingspercentages te behandelen en zelfs te genezen door middel van orgaantransplantaties, in dit geval respectievelijk beenmerg- en niertransplantatie.

Transplantatie

Uit medisch perspectief zal een orgaanziekte in principe met behoud van de lichamelijke integriteit worden behandeld. Daarbij kun je denken aan

Veel orgaandonoren komen om het leven bij verkeersongevallen.

Voorbij de orgaan-donatie

→ Op een onderhuidse mal kunnen organen worden gekweekt, zoals dit oor.

Naast orgaandonatie bestaan inmiddels ook goede technologische oplossingen voor diverse medische problemen. Met dank aan technologie uit onder meer de ruimtevaart kunnen we bewegende delen als heupen en knieën vervangen door kunstmatige onderdelen. Deze ontwikkelingen gaan snel zoals bijvoorbeeld blijkt uit de toepassing van kunstka-ken die volledig integreren in het natuurlijk weefsel en waar zelfs tanden in kunnen worden geplaatst. Nog een stap verder gaat het kweken van organen op een onderhuidse matrix bij proefdieren. De naakte muis met de vorm van een menselijk oor op de rug is daar een beroemd voorbeeld van. De wetenschappelijke ontwikkelingen gaan zelfs zover dat er kleine, afgesloten, *in vitro* orgaansysteemjes worden ontwikkeld met orgaan- of stamcellen uit die organen die functies van meer complexe orgaansystemen als nier en lever nabootsen met

aan de horizon het doel om hele organen te kunnen vervangen. Vooralsnog is dat echter nog toekomstmuziek en zijn we in de meeste gevallen nog steeds aangewezen op donoren die lichaamsmaterialen beschikbaar stellen voor transplantatie.

Orgaandonatie zou in principe een 'medisch zakelijke aangelegenheid' kunnen zijn, vergelijkbaar met een open hartoperatie. Toch blijkt het vaak meer dan een zuiver rationele, complexe klinische ingreep. De

emotionele en lotsverbonden aspecten van orgaandonatie en ontvangst blijken ook duidelijk uit de groeiende wederzijdse verlangens naar al dan niet anonieme uitwisseling van achtergrondinformatie en verder beloop van ontvanger en (nabestaanden van de) donor. Er zijn ook mensen die uit levens- of geloofsovertuiging zowel als donor of als mogelijke ontvanger niet tot orgaantransplantatie over willen gaan. De gedachte daarbij kan zijn dat het menselijk lichaam meer is dan het fysiolo-

gisch samenspel van de organen in een fysiek omhulsel. Daarbij speelt het brein, als zetel van de ratio en de wijsgerige leer van het 'zijn', wellicht een belangrijke rol in alle overwegingen met betrekking tot de integriteit van het menselijk lichaam. Overigens is datzelfde brein een van de weinige organen die, behalve in klassieke en futuristische horrorfilms als 'Het Monster van Frankenstein', nog niet kunnen worden getransplanteerd.

medicamenteuze therapie, fysiotherapie, of andere ‘conservatieve’ behandelingen. Bij acute, levensbedreigende orgaanuitval, bij een eindstadium van een chronische orgaanziekte, maar ook bij ernstige onherstelbare beschadigingen waarbij genezende ondersteunende behandeling niet meer mogelijk is, is orgaantransplantatie mogelijk. Daartoe zullen meestal organen worden gebruikt van donoren die daar zelf of via de familie toestemming voor hebben gegeven. Vaak gaat het dan om donoren als traumaslachtoffers van verkeersongelukken, die klinisch (hersen-)dood zijn en waarbij de bloedcirculatie in stand wordt gehouden. Op die manier worden donororganen als nier, lever en hart in het lichaam van het slachtoffer ‘vers’ gehouden tot de transplantatie.

Sinds enige jaren bestaat er ook een mogelijkheid om de organen van slachtoffers met een beperkte duur van hartdood, dus zonder actieve bloedcirculatie, te gebruiken voor transplantatie. Daarvoor zijn goede spoelings- en kortdurende bewaartechnieken ontwikkeld van de te gebruiken organen, zoals bijvoorbeeld de lever. Bij deze orgaantransplantaties gaat het hoofdzakelijk om de complexe organen als hart, long, nier, lever en alvleesklier. Die bestaan uit functionele eenheden die opgebouwd zijn uit diverse celtypen, zoals bindweefsel, epitheel, bloedvaten en het functionele, zogenoemde parenchym weefsel. Bij dit type donaties wordt het orgaan altijd direct hergebruikt. Vanwege de complexe opbouw kunnen ze niet lang worden bewaard zonder functieverlies. Bovendien is er een chronisch tekort aan deze donororganen.

Er zijn ook veel gezonde donoren die bloed voor transfusie, beenmerg voor transplantatie, of sperma of eicellen beschikbaar stellen voor hen die daar medisch gezien behoefte aan hebben. Net als bepaalde weefsels van overleden donoren kunnen die, meestal onder vloeibare stikstof, in zogenaamde donorbanken worden opgeslagen. Uit die ‘voorraad’ kan een ontvanger op basis van ‘mat-

ching’ van genetische kenmerken als bloedgroep en humane leukocyt-antigenen (HLA) weefsels krijgen.

In dit proces van orgaandonatie vindt een biomedisch interessante transitie plaats. Het donorlichaam als fysieke eenheid wordt tot functionele onderdelen ontleed. In het lichaam van de ontvanger maakt het van een gemankeerd geheel een nieuwe fysiek gezonde eenheid. De status van het orgaan wordt in het lichaam van donor en ontvanger in beschouwelijke zin intrinsiek dus verschillend geapprecieerd.

Biobanken

Orgaan- en weefselbanken hebben het directe doel om patiënten te kunnen behandelen met een vervangend lichaamsdeel. Daarnaast zijn er de laatste decennia ook zogenoemde biobanken ontstaan. Daarin ligt patiëntenmateriaal opgeslagen voor wetenschappelijk onderzoek naar de ziektebeelden waar deze patiënten aan lijden. Meestal gaat het om restmateriaal van diagnostisch onderzoek, of weefsel dat overblijft na chirurgische verwijdering.

De Grote Donorshow van BNN zette het probleem van het orgaantekort op een spraakmakende manier op de kaart.

Tweelingen zijn een rijke bron van genetische informatie.

Het wordt 'gedepersonaliseerd' volgens de regels die zijn voorgeschreven in de 'Code-Goed-Gebruik'. Met deze biobankmaterialen kunnen onderzoekers inzicht krijgen in het ontstaan van ziektes en mogelijkheden voor nieuwe therapieën. Met name in het onderzoek naar diverse vormen van kanker hebben deze biobanken hun nut bewezen. Er zijn vorderingen gemaakt op het gebied van het identificeren van erfelijke vormen van borst- en darmkanker. Het materiaal van patiënten heeft ook (intra)cellulaire mechanismen van het ontstaan van deze tumoren opgehelderd, waardoor nieuwe behandelingen ontwikkeld konden worden.

Door prospectief en volgens strikte protocollen materiaal te verzamelen kan de medisch-wetenschappelijke gemeenschap voor veel aandoeningen meer kennis en een beter inzicht verkrijgen. Deze biomaterialen komen inmiddels van grotere groepen patiënten, regionaal, in landelijk verband en soms zelfs internationaal. De 'de novo biobanken', zoals het landelijke Parelsnoer Instituut van de gezamenlijke Universitair Medische Centra (NFU), bevatten verzamelingen van weefsel, bloed en DNA, en ook klinische informatie die door de deelnemers vrijwillig ter beschikking is gesteld. Deze biomaterialen en bijbehorende informatie

**Nederlands
Tweelingen
Register**

Het Tweelingregister is een internationaal vermaarde wetenschappelijke databank.

Het Parelinoer Instituut is een samenwerking van de acht universitaire medische centra.

maken het mogelijk om sneller wetenschappelijke informatie te krijgen over grotere groepen patiënten met een ziektebeeld of een specifieke verschijningsvorm van een aandoening.

Een volgende stap om nog meer inzicht te krijgen in het ontstaan van ziekten, ook in relatie tot socio-economische en demografische gegevens, is het volgen van gezonde vrijwilligers. Soms gebeurt dat met meerdere generaties, over een lange periode. Voorbeelden hiervan zijn de Rotterdamse 'Ommoord-studie', het Amsterdamse Tweelingenregister, de Leidse Langleven Studie en de Noord-Nederlandse LifeLines studie. In deze grootschalige projecten, met soms al meer dan 100.000 deelnemers, worden lichaamsmaterialen, klinische en leefstijlgegevens verzameld. Het lopende en toekomstige wetenschappelijk onderzoek richt zich niet alleen op ziekte maar juist ook op langer gezond blijven. Op die manier hopen de betrokken onderzoekers beter inzicht te krijgen in de erfelijke- en omgevingsfactoren die bijdragen aan ziek worden en gezond blijven in de algehele bevolking.

Internationale samenwerking

Voor het echte begrip van ziekteoorzaken heb je liefst specifieke deelgroepen van bepaalde ziektebeelden nodig. Dat betekent dus nog grotere aantallen deelnemers. Internationale samenwerking kan die gewenste grootte leveren. Er is evenwel een praktisch probleem: er bestaan grote verschillen in de manier waarop klinische gegevens worden vastgelegd. Soms staan ook verschillende landelijke regels samenwerking in de weg. Daarom is er zowel een wereldwijd als Europees initiatief tot een betere afstemming van meetgegevens en regels. Het wereldwijde initiatief heet P3G: *Public Population Project in Genomics and Society*. Het Europese initiatief heet BBMRI: *Biobanking and Biomolecular Research Infrastructure*. De Nederlandse afdeling, BBMRI-NL, legt zich toe op het coördine-

ren en waar mogelijk integreren van alle Nederlandse biobanken.

Je kunt je afvragen of de biobanken niet bijdragen aan het beeld dat de mens weinig meer is dan een samenstel van biologische onderdelen en processen. Met zo'n mensbeeld zou je in de toekomst al bij de geboorte een persoonlijke, (teveel) op het individu gerichte analyse kunnen doen op risico's voor bepaalde aandoeningen. Tegelijk mag je verwachten dat onderzoek met biobanken betere sturingsmogelijkheden biedt ten aanzien van de gezondheid. Uit analyse van de databases kan bijvoorbeeld blijken welke relatief eenvoudige leefstijlaanpassing of op de persoon gerichte medicatie bij een bepaalde ziekte de beste kans heeft om aan te slaan. De praktijk op dit moment is echter dat de 'biobankgestuurde' aanpak van onderzoek in plaats van een solitaire benadering juist een hoge mate van solidariteit bij patiënten en families met zich mee brengt. Vanuit patiëntenorganisaties komen dan ook steeds meer initiatieven om betrokken te zijn bij opzet en uitvoering van wetenschappelijk onderzoek op specifieke ziektebeelden. Mede door de moderne communicatietechnieken komen patiënten steeds beter met elkaar in contact zodat ze samen met de medisch-biologische beroepswereld tot een gezamenlijke aanpak van ziekten kunnen komen.

‘Multi-donor’ Ed Houben: ‘Je geeft m

‘NOEM ME liever geen super-donor’, vraagt Ed Houben (Maastricht, 1969). ‘Daarmee wordt wat ik doe meteen in de sfeer van sensatie getrokken. Daar blijf ik graag ver van.’ Maar als je iemand die inmiddels 90 kinderen heeft verwekt en nog eens drie lopende zwangerschappen op zijn naam heeft staan geen ‘super-donor’ mag noemen, hoe noem je hem dan? ‘Nou, gewoon: zaaddonor. Ik help mensen die om wat voor reden dan ook geen kinderen kunnen krijgen. Punt. Ik probeer daar echt geen records mee te breken of zo.’

Ed Houben kreeg onder andere landelijke bekendheid door de documentaire ‘De man met 100 kinderen’ die in het najaar van 2012 door de NCRV werd uitgezonden. ‘Rond zo’n uitzending komt ook de discussie naar boven over wat ik doe. Dat waren even twee zware weken. Maar uiteindelijk is er volgens mij niet zo veel bijzonders aan. Waarom zou de waarde van een derde kind door spermadonatie anders zijn dan de waarde van het drieënnegentigste kind?’

‘De spermabanken denken daar iets anders over, dat weet ik. Die hanteren een maximum van 25 donaties. Dat is om inteelt te voorkomen. Statistici gaan ervan uit dat de kans dat twee onwetend verwante kinderen elkaar als partners treffen bij 25 donaties op een regio met ongeveer 800.000 inwoners nog acceptabel is. Maar sinds 2004 zegt de wet ook dat kinderen die geboren zijn uit donorzaad het recht hebben om te weten wie hun biologische vader is. Dus als je open bent over het feit dat een kind uit donorzaad is geboren, en je weet wie de vader is, dan kun je in principe uitsluiten dat je per

ongeluk een partner treft van dezelfde vader.’

Dat mag allemaal zo zijn, maar Houben merkte ook dat er dankzij de angst voor de verplichte openheid over het zaaddonorschap – ‘straks staan er ineens allemaal kinderen op je stoep’ – een tekort aan donoren was ontstaan. ‘De spermabanken zelf zeggen het wat subtieler. Die zeggen dat er bij de helft van de spermabanken geen wachtlijst is. Dan denk ik dus: blijkbaar is er bij de andere helft wel een tekort aan donoren.’ Vandaar dat Houben besloot om ‘voor zichzelf te gaan beginnen.’

Beunhazen

Op internet kom je heel wat beunhazen tegen met vage bedoelingen, wist Houben inmiddels. ‘Tijdens een discussie op televisie, voor het programma Debat op 2, kwam ik in contact met een vrouw die een donor op internet had gevonden. Hij presenteerde zich op het web als een goed opgeleide man met een solide baan, maar toen hij op bezoek kwam bleek het een stinkende kerel in vieze kleren. Ik vind dat je dat mensen met een kinderwens niet kan aandoen. Ik ben dan ook heel open en transparant in mijn informatie. Er staat veel informatie over mij op mijn website. Mensen mogen alles van me weten en ik vraag ook absoluut geen geld voor wat ik doe. En vooral: de kinderen mogen alles van mij weten. Ik vind het een onvervreemdbaar recht van een kind om te weten waar hij of zij vandaan komt.’

Het enige dat Houben vraagt van de ouders is wat basale informatie over de kinderen zoals naam, geboortedatum en geboorteplaats. Daarmee houdt hij overzicht waar zijn genetisch materiaal blijft en

meer dan alleen maar wat zaad'

kan hij helpen inteelt te voorkomen.

Op een digitaal fotolijstje in zijn huis scrollen inmiddels 90 kinderen op alfabetische volgorde voorbij. Hun verjaardagen hangen ook op de kalender in de w.c. Houben organiseert ook ieder jaar een bijeenkomst – 'geheel vrijblijvend!' – in een Maastrichtse kroeg voor de ouders en 'zijn' kinderen. Daar komt ongeveer een kwart van de ouders op af. Met de foto's in het lijstje en de namen op de verjaardagskalender kan Houben er niet omheen: hij doneert veel meer dan alleen wat zaad. 'Natuurlijk. Een kinderwens is zoiets fundamenteels voor mensen. Maar als je de pech hebt dat de man steriel is, of er is geen man in het spel bij lesbische koppels, waarom zou ik dan niet op een heel eenvoudige manier helpen? Het blijft wel een koorddans

hoe ik daar als donor mee omga. Je wilt jezelf niet opdringen aan ouders, maar ouders moeten wel onbeperkt bij mij terecht kunnen voor steun en informatie.'

Aan stoppen heeft Houben nog niet direct gedacht. 'Ik heb nu een partner met een kinderwens. Als ik zelf ooit een gezin sticht zal er wel een eind komen aan mijn donorschap. Maar voorlopig ga ik door. Maar ik zeg het nog maar eens: het is geen recordpoging! Ik zag ooit in een show van Oprah Winfrey een heel podium vol kinderen van dezelfde zaaddonor. Allemaal heel open en geen probleem. Dat is het grote verschil tussen ons en de Amerikanen denk ik. Daar zien mensen mogelijkheden, hier ziet men vooral problemen. Daar is het glas halfvol!'

A photograph of an ancient Egyptian mummy lying in a wooden sarcophagus. The mummy's face is visible, showing dark, desiccated skin and closed eyes. The body is wrapped in light-colored, aged linen. The hands are visible at the sides, also showing dark, desiccated skin. The sarcophagus has a large, ornate headpiece (false isis) decorated with colorful hieroglyphs and symbols. The background is dark.

Hoe wij naar ons eigen lichaam kijken, of naar dat van anderen, is sterk cultureel bepaald, schrijft Henk Driessen. Tegelijk strijden alle culturen, op hun eigen wijze, tegen de vergankelijkheid, aldus Marco de Ruiter.

Lichamelijkheid, samenleving en cultuur

■ PROF. HENK DRIESSEN

CULTUREEL ANTROPOLOGEN zijn geïnteresseerd in het sociale en culturele lichaam en in de wisselwerking tussen natuur en cultuur in lichamelijkheid. Wat is de invloed van cultuur op de manier waarop het lichaam wordt gezien en gebruikt, en hoe beïnvloeden deze op hun beurt cultuur en samenleving?

Een goed voorbeeld van die wisselwerking tussen lichaam, cultuur en samenleving is te vinden in veel steden en dorpen van Spanje, tijdens de vieringen van de Goede Week. Zogenoemde boetebroederschappen organiseren dan talrijke langdurige processies. Na Sevilla kent Málaga de grootste viering. Deze havenstad stad telt zo'n half miljoen inwoners en veertig broederschappen met meer dan 70.000 betalende leden. Uit hun gelederen worden de dragers geselecteerd voor de loodzware stellingen met figuren uit het passieverhaal van Jezus en de Nazareners, die gekleed in toga's en puntmutsen, met kaarsen meelopen. Een week lang staat het leven geheel in het teken van deze processies. Dit cultureel en religieus spektakel trekt tienduizenden bezoekers. De 'mannen van de troon', zoals de dragers in Málaga worden genoemd, voeren de stellingen van wel vijf ton mee op hun schouders. Zij schuifelen dicht op elkaar, lijf

tegen lijf. Dit is in letterlijke zin mannelijke *esprit de corps* (korpsgeest).

Onder de 'tronen' helpen onzichtbare mannen de gevaarten mee op de rug te dragen. Er zijn van pijn vertrokken gezichten, het publiek applaudiseert en juicht. Dit alles schept een band tussen dragers onderling en met het publiek langs de route. Deelnemers en toeschouwers tonen zich vooral geëmotioneerd als de stellingen over de drempel van kerk of kapel worden gedragen en op bepaalde punten in de route omhoog worden gedrukt. Sommige dragers hebben hun ogen geblindeerd, anderen zijn blootsvoets of hebben kikkererwten in hun schoenen gestopt. Hiermee wordt het lijden van Jezus Christus geïmiteerd. De meeste processies duren van zeven uur 's avonds tot twee uur 's nachts. Het monotone tromgeroffel en de cornetstoten werken verslavend. Dit is het belangrijkste feest van het jaar. De sociale winst van de viering is groot: zij schept sociale samenhang.

Mensen drukken in de Goede Weekviering allerlei facetten uit van hun samengestelde identiteit. Ze zetten zich af tegen concurrent Sevilla (lokale identiteit), ze brengen verschillen tussen mannen en vrouwen (genderidentiteit) tot uitdrukking, net als regionale identiteit, sociale klasse en beroep,

buurtschap, huidskleur en uiteraard katholieke identiteit. De viering is een sociale intensivering van deze identiteiten. Maar in dit rituele complex komen niet alleen allerlei lagen van identiteit tot uitdrukking, de viering versterkt en legitimeert deze op haar beurt ook.

In dit voorbeeld is lichamelijke een essentieel onderdeel van deze vorm van straatkatholicisme. Ook in veel andere godsdiensten speelt het lichaam een vitale rol als producent, ontvanger en doorgever van het bovennatuurlijke. Overigens hebben de inwoners van Málaga en de meeste landen rond de Middellandse Zee een andere lichaamscultuur dan veel Nederlanders. Zij raken elkaar meer aan, houden in hun sociale omgang

Tijdens de Goede Weekprocessies 'lijden' de dragers onder de last van de religieuze stellages.

aanzienlijk minder fysieke afstand en gebruiken meer mimiek en gebaren. Kortom, hun stille taal is anders en daarmee tevens de algemene aard van hun sociale omgang.

Culturele verschillen in lichamelijkeheid

Het lichaam is een onuitputtelijk thema in het spanningsveld tussen natuur en cultuur, het dierlijke en menselijke, het innerlijk en uiterlijk. Denk hierbij aan bijvoorbeeld seksualiteit, metaforen van ziekte en gezondheid, de handel in organen en orgaandonatie, de omgang met het zieke en dode lichaam, cosmetische chirurgie, gesticulatie en het groteske lichaam in humor. Van al deze onderwerpen bestaat weer een rijkdom aan culturele variatie. Antropologen weten al sinds de tweede helft van de negentiende eeuw dat mensen in alle samenlevingen voor de sociale en symbolische ordeningen die zij aanbrengen in de werkelijkheid binnen en buiten zichzelf, een beroep doen op lichamelijke kenmerken. Sekse, huidskleur, specifieke onderdelen van het lichaam als neus, hoofd, gezicht, maagdenvlies, hart en haar bieden een rijke bron aan beeldspraak. De huid fungeert vaak als canvas waarop culturen hun sporen trekken zoals bij tatoeages, littekening en besnijdenissen. Anders gezegd: het lichaam en lichamelijkeheid spelen een belangrijke en actieve communicatieve rol in samenleving en cultuur.

Ook een ogenschijnlijk bij uitstek medisch, biologisch en neurologisch verschijnsel als pijn kent een sterke culturele component. Pijn is even universeel als subjectief, maar blijkt ook zowel in gewaarwording, uiting en beleving sociaal en cultureel ingebed, en daarmee variabel. Er zijn verschillende pijnmetaforen, gedragingen en beoordelingen. In onze, en ook in veel andere samenlevingen is pijn acceptabel als middel om een hoger doel of ideaal te bereiken. 'Wie mooi wil zijn moet pijn lijden' luidt het gezegde. Dat geldt ook voor wie sterk wil zijn, een sportheld, een ster op het

Tijdens de 'Ashoura' pijnigen sjiitische moslims zichzelf om de dood van de kleinzoon van de Profeet Mohammed te herdenken.

podium, of voor wie dichterbij God wil komen. In die gevallen neem je pijn op de koop toe.

Pijn die wordt veroorzaakt door ziekte, een handicap, een ongeluk of ouderdom is onaanvaardbaar en wordt in toenemende mate bestreden. Ook hier zijn grote culturele verschillen. Een goed voorbeeld hiervan is barenspijn, ook wel de vloek van Eva genoemd. De Bariba, een tribale samenleving in het noorden van het Afrikaanse Benin, hebben een reputatie van hoge pijntolerantie. Wanneer een vrouw de bevalling voelt naderen, baart ze haar kind zonder pijn te tonen. In deze samenleving worden zowel mannen als vrouwen besneden waardoor zij op jonge leeftijd leren pijn te verdragen.

In Nederland lijkt de tolerantie ten opzichte van pijn die noodzakelijk wordt geacht voor het bereiken van het schoonheidsideaal groot te zijn. Tegelijk is het verdragen van natuurlijke barenspijn de

afgelopen decennia juist veel minder geworden. Dat duidt op een pijnfobie waar het ongewenste soorten van pijn betreft.

Als je haar maar goed zit

Haar is in al zijn verschijningsvormen een uitermate geschikt middel om verschillen mee uit te drukken, bijvoorbeeld met betrekking tot leeftijd, sekse, klasse, religie en etniciteit. Haardracht speelt vaak een rol in de onderwerping aan of juist verwerping van heersende sociale, politieke en religieuze normen. Toen de Taliban in 1996 de macht in Afghanistan overnamen, hoorde het opleggen van een haarcodes naast een kledingcode tot de eerste politiek-bestuurlijke maatregelen. Het haar van vrouwen mocht evenals de rest van hun lichaam niet worden getoond in het openbaar. Baarden moesten aan een bepaalde lengte voldoen, hoofdhaar mocht niet te lang zijn en oksel- en

Geen hand voor minister Verdonk, tijdens een bijeenkomst van 50 imams in 2004.

schaamhaar moest als onrein worden verwijderd.

Haar is in veel culturen sterk verbonden met seksualiteit. Het is een symbool van kracht en viriliteit. Denk aan het Bijbelse verhaal over Samson, bij wie de alle kracht verdween toen zijn haar werd afgesneden. Bij vrouwen wordt lang en los haar wel gezien als een teken van ongeremde seksualiteit. Bedekt, kort en opgebonden haar staat voor beheersing. Haren zijn ook een belangrijk ingrediënt in lokale magische praktijken in Noord-Afrika, het Midden-Oosten en andere delen van de wereld.

Het dragen van een baard is een van de voorname uiterlijke kenmerken van verbondenheid met de streng orthodoxe soennitische islam. In de jaren zestig en zeventig was uitbundige hoofd- en gezichtsbehaaring bij mannen en lang los haar bij vrouwen een belangrijk element in de Westerse tegencultuur van jongeren. Kortom, haar doet er altijd toe en is in alle samenlevingen letterlijk een sprekend onderdeel van de sociale persoon.

Geen hand voor minister

De 'stille taal' van het lichaam is veelal verbonden met macht en hiërarchie en kan bovendien

gepolitiseerd raken. Een bekend voorbeeld hiervan is het handdrukincident waarin Rita Verdonk als minister van Integratie en Vreemdelingenzaken in november 2004 betrokken was. Tijdens een bijeenkomst met een vijftigtal imams weigerde een uit Syrië afkomstige imam Verdonks hand te schudden. De minister bleef een tijdje demonstratief met haar uitgestoken hand tegenover de imam staan, dreef daarmee de zaak op de spits en reageerde vervolgens verontwaardigd. Zij voelde zich in haar eer, waardigheid en gezag aangetast. De imam uit Tilburg liet zijn zoon verklaren dat lichamelijk contact met het onreine lichaam van een vreemde vrouw niet was toegestaan volgens de profeet Mohammed.

Het incident groeide uit tot een nationale affaire waarbij de weigering van een 'allochtoon' om de hand van een vooraanstaande 'autochtoon' te schudden symptomatisch werd voor de crisis van de multiculturele samenleving. De geweigerde handdruk stond voor de, deels vermeende, weigering van immigranten om in de Nederlandse samenleving te integreren. Sindsdien zijn er in Nederland verschillende handdrukincidenten geweest die soms tot in de rechtszaal zijn uitgevochten. Antropologisch gezien hoort het schudden van handen tot dezelfde culturele orde van grootte als kledingscodes en -modes.

Lichamen als curiositeit

Er zijn onnoemelijk veel onderwerpen waarbij sprake is van een wisselwerking tussen lichaam en cultuur of anders gezegd van een belichaming van culturele noties en waarden. Onderwerpen die in de publiciteit kwamen zijn onder meer de besnijdenis van baby's en jongetjes van het joodse en islamitische geloof, het politiek gebruik van tranen en collectief opgewekt huilen zoals in Noord Korea, sport, doping, gender, borstvergrotingen en -verkleiningen, schaamlipcorrecties en allerlei andere cosmetische en esthetische ingrepen in

verband met het schoonheidsideaal in verschillende culturen.

Een bijzondere wisselwerking tussen lichaam en cultuur is te zien bij de diverse tentoonstellingen van lichamen en lichaamsdelen. Een berucht en nog niet zo lang geleden spraakmakend geval betrof Sara Baartman, een Khoi-San vrouw die op jonge leeftijd als wees slaaf werd van een Nederlandse planter in de buurt van Kaapstad. In 1810 gaf de gouverneur van de Kaap toestemming dat zij voor een rariteitenshow werd verscheept naar Londen. Hier werd zij voor het eerst tentoongesteld als bezienswaardigheid in verband met haar grote, uitstekende achterste en lange schaamlippen. Bij de Khoi-San worden, evenals bij veel andere Afrikaanse volken, de kleine schaamlippen tot aanzienlijke lengte opgerekt als onderdeel van het schoonheidsideaal.

De 'Hottentot Venus'
Saartje Baartman,
gereduceerd tot een
bezienswaardigheid.

Zo kort na de afschaffing van de slavenhandel in 1807, ontstond een felle controverse rond 'Saartje Baartman'. Een daaropvolgende rechtszaak had echter als onbedoeld gevolg dat Baartman een populaire bezienswaardigheid werd en op tournee ging voor optredens in andere delen van Groot-Brittannië en Ierland. Zij werd vervolgens overgenomen door een Fransman die haar in 1814 naar Parijs haalde om haar ruim een jaar tentoon te stellen. Zij begon zwaar te drinken en zichzelf te prostitueren. Eind 1815 stierf ze aan een infectieziekte. Haar skelet, hersenen en genitaliën werden geconserveerd en tot 1974 tentoongesteld in het Musée de l'Homme te Parijs.

In 1994 verzocht president Nelson Mandela de Franse regering om Baartmans overblijfselen te repatriëren naar Zuid Afrika. Na eindeloos juridisch en politiek gekrakeel ging de Franse regering in maart 2002 overstag en werden de resten naar Zuid-Afrika gebracht en ruim 200 jaar na de geboorte van Sara Baartman begraven in haar geboortestreek.

In de studie *Sara Baartman and the Hottentot Venus: A Ghost Story and a Biography*, brengen twee onderzoekers haar lotgevallen in kaart. Hottentot was een beledigende naam voor het Khoi volk. De onderzoekers laten zien dat deze geschiedenis past in een koloniale tijd waarin raciale opvattingen over 'primitieve' volken als ontbrekende schakel tussen aap en moderne mens opgeld deden. Deze voormalige slavin werd postuum de belichaming van veel facetten van de Zuid-Afrikaanse geschiedenis.

De afgelopen twintig jaar hebben steeds meer Westerse musea tentoongestelde mummies, veenlijken, gesnelde en versierde koppen, schedels en skeletten moeten teruggeven aan de inheemse volken waar ze vandaan kwamen. Dankzij het dekolonisatieproces en de emancipatie van inheemse volken zijn dit soort anachronistische museumstukken politiek incorrect geworden, getuigen van een als beschamend ervaren verleden. Rond de eeuwwisseling ontstond er ook in Nederland een

Koninklijk hoofd uit Ghana

Naar goed Ghanees gebruik offert minister van Buitenlandse Zaken Maxime Verhagen een beetje drank voor de voorvaderen, bij de overdracht van het hoofd van Badu Bonsu in 2009.

In 1838 brachten Nederlandse machthebbers in het toenmalig Goudkust (Ghana) de Akan-koning Badu Bonsu de tweede ter dood. Omdat hij de hoofden van Nederlandse gezanten als trofee aan zijn troon had hangen, werd ook zijn hoofd als trofee meegenomen naar Nederland. Daar belandde het uiteindelijk

in de collectie van de universiteit in Leiden. Tot in 2008 de schrijver Arthur Japin het hoofd ontdekte. Hij maakte de kwestie aanhangig bij de Nederlandse en de Ghanese Staat. Uiteindelijk droeg minister Verhagen het hoofd in 2009 weer over aan Ghana, voor een eervolle herbegrafenis.

controverse over de lichaamsresten van een Inuït die in het Westfries Museum in een kajak werd tentoongesteld. Van recenter datum is de plechtige teruggave van het hoofd van de Ghanese koning Badu Bonsu (zie kader).

Ook de recente plastificering en vertoning van geprepareerde menselijke lichamen als kunstuiting heeft in West Europa de nodige stof doen opwaaien. Dat kun je opmerkelijk noemen als je bedenkt dat in de Katholieke context de vertoning van gemummificeerde lichamen van heiligen en onderdelen van hun lichaam als relikwie al sinds de vroege middeleeuwen volkomen geaccepteerd is als deel van de verering.

De strijd tegen de vergankelijkheid

■ PROF. MARCO DE RUITER

‘Het afnemen van alle krachten bij het toenemen van de ouderdom is stellig zeer droevig, maar het is noodzakelijk, daar anders de dood te zwaar zou vallen.’ Dit citaat van de Duitse filosoof Arthur Schopenhauer illustreert de levenslange strijd van de mens tegen de vergankelijkheid. Een strijd die we wel strijden, maar waarvan we zeker weten dat we deze zullen verliezen. Na de conceptie staat het prille leven volledig in het teken van de enorme groeikracht om cellen, weefsels en organen te formeren. Maar met iedere celdeling veroudert de cel. Een gemiddelde cel kan naar schatting maximaal vijftig tot vijfenzeventig keer delen. Daarna is het over met de groei.

Tijdens iedere deling worden de uiteinden van de chromosomen, de zogenoemde telomeren, steeds een beetje korter. Als deze stukjes té kort worden zal de cel inactief worden en niet meer delen. Cellen en weefsels die door hun gebruik slijten en doodgaan kunnen vanaf een zekere leeftijd niet meer worden vernieuwd. De organen zullen steeds minder goed gaan functioneren. Bovendien is een kortere lengte van de telomeren ook geassocieerd met een verhoogd risico op de vorming van kanker, omdat er meer fouten in het genetisch materiaal ontstaan. We zullen gedurende ons leven fysiek steeds minder kunnen presteren en de kans op ziekten neemt ieder levensjaar toe. Met andere woorden: we verouderen, of we het willen of niet. Het biologische lichaam dat we al die jaren meestal zo goed en met aandacht verzorgd hebben zal gaan haperen en falen en uiteindelijk zal de laatste levensadem worden uitgeblazen.

Ondanks de zichtbare en onafwendbare verliezen hebben we een oerdrang om de veroudering tegen te gaan en de dood zolang mogelijk uit te stellen. Met veelbelovende hydraterende crèmes,

botoxinjecties en face lifts proberen we tegen beter weten in de zichtbare verschijnselen van ons verouderingsproces voor onze omgeving te maskeren. Het zijn echter de enorme investeringen in de medische en technische wetenschappen die ervoor hebben gezorgd dat de gemiddelde levensverwachting en kwaliteit van leven in de Westerse wereld écht drastisch is toegenomen. Naast verbeterde levensomstandigheden en hygiëne heeft de toepassing van antibiotica vanaf 1941 een grote rol gespeeld in de toename van de gemiddelde levensverwachting. Sinds 1960 zijn onze kennis en inzicht over de moleculaire en biochemische processen in het lichaam exponentieel toegenomen en is de gemiddelde levensverwachting voor een pasgeborene met meer dan zeven jaar gestegen. Die ligt nu rond 81 jaar. Steeds meer Nederlanders worden honderd jaar of ouder terwijl wetenschappers op dit moment nog slechts kunnen speculeren over de hoogte van het leeftijdplafond.

Een nieuwe tak van wetenschappelijk onderzoek stelt ons tegenwoordig in staat om vanuit een gering aantal volwassen, nauwelijks meer delende huidcellen grote hoeveelheden stamcellen te kweken. Deze *induced Pluripotent Stem Cells* kunnen vervolgens nieuwe hartspiercellen, neuronen, huid of (bij diabetici) eilandjes van Langerhans produceren. Of deze stamceltherapieën, waarvoor recent de Nobelprijs is uitgereikt, uiteindelijk onze gemiddelde levensverwachting nog spectaculair zullen doen stijgen of de kwaliteit van het leven aanmerkelijk zullen verbeteren, zullen we met spanning moeten afwachten.

Ontbinding

Wanneer aan het einde van het leven het hart is gestopt met pompen zullen alle lichaamscellen door gebrek aan zuurstof en voedingsstoffen spoedig doodgaan en ontbinden tot de chemische elementen waaruit ze ooit werden opgebouwd. Zenuwcellen gaan al na enkele minuten dood, ter-

wijl bijvoorbeeld kraakbeencellen nog een aantal dagen in leven kunnen blijven. Zodra celdood is ingetreden, zullen enzymen die voor de normale stofwisseling en afbraak in de cel verantwoordelijk zijn, in de omliggende weefsels terechtkomen en deze vervolgens volledig afbreken. Dit proces heet autolyse. Het is het belangrijkste proces voor het ontbinden van een lichaam. Daarnaast spelen de lichaamseigen micro-organismen in de darmen en blootstelling aan (micro)organismen uit de omgeving een rol in de ontbindingssnelheid van het lichaam. Doorgaans zal een jaar na overlijden weinig meer van het lichaam over zijn dan een kaal skelet. Alle weke delen zijn dan verteerd terwijl de hardere weefsels zoals botten en tanden ons nog vele jaren zullen herinneren aan het bestaan. Uiteindelijk zullen ook die uiteenvallen.

Bij lage vochtigheid of weinig zuurstof, een lage temperatuur, een lage zuurgraad en bij afwezigheid van (micro)organismen kan het natuurlijk ontbindingsproces vertragen of zelfs stoppen.

Dankzij weinig zuurstof en een lage zuurgraad kon dit 'Meisje van Yde' (reconstructie) de strijd met de vergankelijkheid winnen.

Mummies, zoals deze uit Peru, zijn een rijke bron van kennis voor de wetenschap.

Snelle uitdroging van het lichaam door wind of vrieskou kan een stoffelijk overschot zelfs doen mummificeren. Het proces van autolyse wordt dan stopgezet. Bekende voorbeelden van natuurlijke lichaamsconservering zijn de vele gemummificeerde lichamen die in woestijnachtige gebieden zijn gevonden, en ook de mummies in het Friese

dorpje Wieuwerd en de prehistorische ijsmummies met als beroemdste en oudste voorbeeld de jager of herder 'Ötzi' uit de Ötztaler Alpen in Italië. Veenlijken, zoals het beroemde 'meisje van Yde' in Drenthe, waarvan het gezicht

recentelijk is gereconstrueerd, zijn ontstaan door een laag zuurstofgehalte in combinatie met een lage zuurgraad.

We willen na de dood voortbestaan in de gedachten van de nieuwe generaties

Mummificeren

De strijd tegen de tijd is ook een strijd tegen de vergetelheid. Alle volken van alle tijden hebben rituelen rond en na de dood om hun geliefden te gedenken. Opgerichte stenen, gedenknaalden, mausolea, beelden en schilderijen moeten tastbare herinneringen vormen aan het betekenisvolle leven van de overledene. We willen ook na de dood voortbestaan in de gedachten en het handelen van de nieuwe generaties. Het is dan ook niet verwonderlijk dat juist in landen waar natuurlijke mummificatieprocessen veel voorkomen, technieken zijn ontwikkeld om deze processen na te bootsen en te verbeteren. Deze arbeidsintensieve methoden werden doorgaans alleen toegepast op de leiders van het volk. Het was daarbij belangrijk dat de interne organen, zoals de darmen en de longen, waarin zich heel veel vocht en micro-organismen bevinden, zo spoedig mogelijk werden verwijderd. De rest van het lichaam

moest daarna zo snel en gecontroleerd mogelijk gedroogd of gelooiid worden. De Egyptenaren gebruikten daarbij het licht ontsmettende en dehydrerende natron, een combinatie van natriumcarbonaten die aan de randen van zoutmeren werd gevonden. Ook tijdens de Gouden Eeuw in China, tijdens de Han dynastie, werd er gemummificeerd, onder andere door gebruik te maken van het zeer giftige kwik.

Goed gemummificeerde lichamen zijn voor archeologen en fysisch antropologen een unieke bron van culturele, medische en biologische informatie om de geschiedenis nog beter te ontrafelen en te verstaan. Maar wie ooit een echte mummie heeft gezien, zal in eerste instantie vooral worden getroffen door de onnatuurlijke, lugubere uitstraling. De gepreserveerde huid is door verdroging verkleurd, gekrompen en verwrongen; de mooie

Een Siamese tweeling
'op sterk water' in het
Museum Vrolik.

conserverende werking van de gebruikte technieken doet daar weinig aan af.

Lichaam op sterk water

Sinds de humane ontleedkunde zich in de zestiende eeuw als serieuze wetenschap ontwikkelde, ontstond ook de behoefte om de uniek geprepareerde lichamen of delen hiervan te bewaren voor educatieve doeleinden. Zonder fixatieven kon het vak alleen in de winter worden bedreven, en dan ook nog alleen in de aanwezigheid van welriekende kruiden of oliën.

In de loop van de geschiedenis zijn verschillende recepten voor balsemvloeistoffen ontwikkeld en met meer of minder succes toegepast, waaronder de populaire, maar zeer giftige arsenicum- en kwikverbindingen. Grote delen van museale collecties werden langdurig bewaard in alcohol. Het grote nadeel hiervan is dat de preparaten hard en kleurloos worden. Het duurde tot het einde van de negentiende eeuw voor de antiseptische en conserverende werking van formaldehyde werd beschreven. Vanaf 1859 kon dat molecuul ook synthetisch worden geproduceerd. Het gebruik van een waterige oplossing van formaldehyde, ook wel formaline genoemd, luidde een nieuw tijdperk in voor de anatomische en pathologische wetenschappen. Formaline wordt ook nog wel aangeduid met de verouderde term 'sterk water'.

Formaline zet de autolyse volledig stil, omdat alle eiwitten, inclusief de afbrekende enzymen, onomkeerbaar worden gedenatureerd. Afbraak is vanaf dat moment in principe niet meer goed mogelijk. De weefsels en organen behouden daarbij in grote mate hun uiterlijke structuur- en kleurkenmerken. Formaline is tot op de dag van vandaag het belangrijkste middel binnen de biologie en geneeskunde om weefsels te conserveren. Tegelijk worden de Europese richtlijnen voor toepassing van formaline in de bouw en de cosmetische industrie steeds strenger vanwege vermeende kankerverwekkende

effecten. Het gebruik van formaline op de anatomische snijzalen staat daarmee ook steeds vaker ter discussie. Goede alternatieven ontbreken vooralsnog; een toxisch effect is immers inherent aan de goede conserverende kwaliteit van het gebruikte middel.

Balsemen

Na de ontdekking van formaldehyde ontstond al snel een nieuwe trend: het balsemen van stoffelijke overschotten. Het grote voordeel: de gefixeerde lichamen behouden lange tijd hun natuurlijke uitstraling. Grote, veelal communistische lei-

ders, maar ook pausen, kregen een opmerkelijke voorkeur voor balseming. Waarschijnlijk heeft Alfredo Salafia, professor in chemie en taxidermist, ook een balsemmix met formaldehyde gebruikt om in het begin van de twintigste eeuw een aantal belangrijke inwoners van Palermo te conserveren. Deze lichamen verkeren nog steeds in goede staat. Ze werden als laatste toegevoegd aan de meer dan achtduizend mummies die vanaf 1559 in de *Catacombe dei Cappuccini* werden verzameld door monniken. De mummies werden op speciale dagen bezocht door hun nabestaanden om in kleine kring te gedenken en bij te bidden.

In Nederland mogen stoffelijke overschotten alleen onder het toezicht van een arts worden gefixeerd. Ze moeten bovendien bestemd zijn voor ontleding aan een wetenschappelijke onderwijsinstelling. Daarbuiten is het verboden om stoffelijke overschotten te balsemen. Alleen een lichte, omkeerbare fixatie voor maximaal tien dagen, bijvoorbeeld in het kader van vervoer van een lichaam naar het buitenland, is volgens artikel 71 uit de Wet op de lijkbezorging uit 1991 toegestaan. Deze wet maakt een uitzondering voor de leden van het Koninklijk Huis. Zij hebben de vrije keuze of hun lichaam gebalsemd zal worden, als zij worden bijgezet in de Nieuwe Kerk te Delft.

Ter beschikking aan de wetenschap

Volgens de huidige Wet op de lijkbezorging mag iemand zijn of haar stoffelijk overschot bestemmen voor ontleding in het belang van de wetenschap of het wetenschappelijk onderwijs. Vóór deze regelgeving hadden we in Nederland al een lange traditie van het vrijwillig donorschap. De laatste jaren zien we een sterke toename in het aantal donorregistraties bij de Nederlandse anatomische afdelingen. Over de motivatie van de donoren is weinig bekend. Het eerste Nederlandse onderzoek op dit gebied is van de Nijmeegse promovenda Sophie Bolt, uit 2012. In haar proefschrift

Het gebalsemd lichaam van een tweejarig meisje in de Catacombe dei Capuccini in Palermo.

Wie zijn lichaam ter beschikking stelt van de wetenschap eindigt vaak in een anatomiepracticum.

'When I die I will go to University' schrijft zij dat 93% van de donoren de wens hebben om na hun dood nog nuttig te zijn. Ze willen, ondanks hun dood, nog steeds mensen kunnen helpen. Dit altruïsme is vaak gedreven door dankbaarheid jegens de medische wetenschap en de gezondheidszorg. Het sluit ook nauw aan bij de grote maatschappelijke betrokkenheid die veel donoren tijdens hun leven al hebben.

Onze houding tegenover de dood is met de secularisering en individualisering sterk veranderd. Mensen willen ook buiten de kerkelijke kaders betekenis geven aan leven en dood. Het taboe over wat veelal werd gezien als een toch wat eigenzinnige en onconventionele keuze, wordt in Nederland langzaam doorbroken. We zien ook dat steeds meer mensen op vrijwillige basis hun lichaam willen doneren aan reizende tentoonstellingen over het menselijk lichaam. De *Körperwelten* van Gunther von Hagens (zie

ook p. 66) is daarvan het bekendste voorbeeld. Er treedt een verschuiving op van het gebruik van menselijke lichamen voor een zuiver wetenschappelijke doel naar 'edutainment', ook wel leervermaak genoemd. De commercie speelt daarbij een belangrijke rol. Of de motieven van deze donoren, die soms zelfs herkenbaar en met personalia worden tentoongesteld, overeenkomen met die van de andere lichaamsdonoren en hoe zich dat verhoudt tot de huidige veranderende cultuur en mensbeeld, laat zich nog onderzoeken.

Verplicht beschikbaar voor de wetenschap

Een duik in de historie van de anatomie en pathologie laat zien dat het verzamelen van menselijk materiaal in het verleden niet altijd overeenkwam met de huidige normen en waarden. In de beginjaren waren het veelal halsmisdadigers die hun lichaam voor de wetenschap beschikbaar moesten stellen. Anatomische lessen en collecties waren

‘Herinnert hen opdat de geneeskunde nooit meer zal ontsporen’

‘Souvenez-vous d’elles pour que jamais la medecine ne soit devoyée’.

Aldus luidt de tekst op een gedenksteen voor de 86 Joodse slachtoffers aan de muur van het Anatomisch Instituut van de Universiteit van Straatsburg, geplaatst 50 jaar na de Tweede Wereldoorlog.

Anatomen in Europa en de Verenigde Staten vinden het een kwestie van beroepsethiek om voor hun medisch onderzoek alleen lichamen te gebruiken van personen die geheel vrijwillig en zonder betaling hun lichamen via een donatieprogramma aan de wetenschap ter beschikking hebben gesteld. Tijdens

de Tweede Wereldoorlog maakten veel Duitse en Oostenrijkse anatomen opportunistisch gebruik van slachtoffers van het Nazi regime. Bewust of onbewust pasten zij hun moraal zo aan dat zij konden profiteren van de misdadige praktijken die toen plaatsvonden. Dr. August Hirt, een SS-officier, ging zelfs nog een stap verder dan veel van zijn collega’s. Hij wilde als hoofd van het Anatomisch Instituut van de nieuwe Duitse Rijksuniversiteit in Straatsburg aanvankelijk de bestaande schedelcollectie uitbreiden met 115 schedels van joden, later omgewerkt tot een plan voor een skelettenverza-

meling. Er was haast bij, want kort daarvoor was de Wannsee-conferentie gehouden, waar tot de “definitieve oplossing van het joodse vraagstuk”, de systematische uitroeiing van de joden, was besloten.

De skeletverzameling zou, volgens Hirt, wetenschappelijk moeten aantonen dat joden minderwaardige wezens, ‘*Untermenschen*’ waren. Het voorstel werd enthousiast ontvangen. Een aantal antropometristen werd naar Auschwitz gestuurd om de meest karakteristieke joden te selecteren. Vanwege het logistieke gemak werd uiteindelijk besloten om 87 joden uit Auschwitz naar de Elzas

over te brengen met het oogmerk ze dicht bij de plaats van bestemming te doden en te prepareren. In Natzweiler-Struthof, het dichtst bij Straatsburg gelegen concentratiekamp, zijn 86 joden in kleine groepen vergast en direct naar het Anatomisch Instituut overgebracht. Eén gevangene verzette zich hevig en werd met een kogel gedood. Hirt weigerde om dit lichaam in de collectie op te nemen; hij wilde alleen betalen voor onbeschadigde lichamen. Aan het einde van de oorlog wilde Hirt deze collectievorming voor de geallieerde troepen geheim houden. Om herkenning te voorkomen werden hoofden en zelfs hele lichamen gecremeerd. Tevens werd de administratie zoveel mogelijk vernietigd. Hirt is gevangen genomen door Franse troepen, maar pleegde zelfmoord nog voor hij door het Neurenberg-tribunaal kon worden berecht. Pas in 2005 is er een gedenksteen met de namen van de slachtoffers geplaatst.

Gedenksteen voor de 86 ‘typische Joden’ die uit Auschwitz werden geselecteerd voor een anatomische collectie in Straatsburg.

in die jaren veelal openbaar. Ze toonden enerzijds 'het wonderwerk Gods', anderzijds benadrukten zij de vergankelijkheid van het menselijke leven. De medische wetenschap was destijds dan ook een unieke mengeling van anatomie, pathologie, filosofie en theologie. Later werden vooral niet opgeëiste lichamen uit gasthuizen of mortuaria gebruikt. In Engeland en Ierland leidde dit zelfs tot graf- en lijkreuk, waarvoor speciale wetgeving werd ontwikkeld. In ons land lijkt dit nooit aan de orde geweest.

In 1947 stelde een Amerikaans militair tribunaal, vanwege de vele medische experimenten met gevangenen en het verzamelen van grote hoeveelheden anatomisch materiaal van de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog, de 'Code van Neurenberg' op. Hierin werd een begin gemaakt met het opstellen van morele normen voor het bedrijven van wetenschap met gebruikmaking van mensen en menselijk materiaal. Deze code vormde in veel landen de basis voor vrijwillige lichaamsdonatie programma's.

Nog steeds kunnen emoties hoog oplopen wanneer in anatomische of pathologische collecties preparaten aanwezig zijn waarvan de verwerving onduidelijk is of afwijkt van de huidige maatstaven. Zeker als dit materiaal gekoppeld kan worden aan een specifieke etniciteit. Dat leidt vaak tot moeilijke discussies, waarin verschillen in denken over leven en dood, cultuur en religie en een eventueel verwerken van een 'lastige' geschiedenis, al snel de boventoon voeren. De betrokken partijen zouden deze discussie open en weloverwogen moeten voeren om tot een zorgvuldig en bestendig beleid te komen in plaats van snelle ad hoc beslissingen. Ondanks de druk van de media en ook ons eigen gevoel van ongemak om impliciet goedkeuring te geven aan foute praktijken uit het verleden, wil je ook recht doen aan de cultuurhistorische en wetenschappelijke waarde van collecties.

Onze wetenschappelijke inzichten over het leven en de maakbaarheid hiervan zullen de komende decennia nog exponentieel toenemen. Het is de uitdaging om een balans te vinden tussen het toepassen van wetenschappelijke kennis en de geldende ethische opvattingen, mens- en maatschappijbeelden. Het is belangrijk dat wetenschap nooit los komt te staan van de maatschappij. Een anatoom of patholoog blijft altijd moreel verantwoordelijk voor de rechtmatige verwerving van humaan materiaal – afkomstig van een goed voorgelichte donor die in vrijwilligheid tot zijn besluit is gekomen – en de respectvolle uitvoering van onderzoek.

De exotische mens tentoongesteld

■ BERT SLIGGERS

‘Later kwamen mij tal van voorbeelden ter ore van nobele wilden die, door de rage rond de exotische mens, in een groter rariteitenkabinet belandden dan wij. De Mohawk-Indianen Synchneta, die in de Amsterdamse herberg Blaauw Jan werd getoond, de Tahitiaan Omaï, de Hottentot Venus, die men voor weinig geld in haar billen mocht prikken. Sophie vertelde me hoe Willem in ‘s Gravenhage een groep Bosjesmannen van de Oranjerivier bezichtigde, en zelf heb ik in een woedeaanval eens enkele affiches van de muur gescheurd waarop Carl Hagenbeck zijn tentoonstelling aanpreeft van Somaliërs, compleet met tenten, paarden, kamelen en schapen, terwijl er, volgens berichten uit de courant, ‘zwarte kinderen aardigst als kleine aapjes rondscharrelden’.
(uit: Arthur Japin, *De zwarte met het witte hart*, Arbeiders Pers, Amsterdam 2001, p. 177)

Rond de voorlaatste eeuwwisseling waren in Europa tentoonstellingen van exotische mensen immens populair. Niet alleen circussen, maar ook jaarmarkten, dierentuinen en wereldtentoonstellingen toonden tussen 1870 en 1940 honderden groepen mensen, die bijzonder waren vanwege hun huidskleur, kleding en gebruiken. In die periode konden bezoekers bijna dagelijks kennis maken met Noord-Amerikaanse indianen, bewoners van Patagonië, Groenland, Ceylon, Somalië en Samoa, vaak tegen het decor van hun nagebouwde hutten, tempels en paleizen. Daar werden krijgsdansen en muziekkuitvoeringen gehouden, terwijl religieuze processies en huwelijksfeesten soms door tienduizenden bezoekers werden bijgewoond.

Het tentoonstellen van exotische mensen was geen negentiende-eeuwse uitvinding. Columbus nam van zijn eerste reis al Arawakindianen van de Antillen mee. Daarna zorgde Amerigo Vespucci voor nog eens tweehonderd inheemsen van zijn vier Amerikaanse reizen, die op jaarmarkten in Spanje werden tentoongesteld. In 1533 werd in Rouen een heel dorp voor de Braziliaanse Tupi-nambastam nagebouwd. Ook latere ontdekkingsreizigers als Louis Antoine de Bougainville en James Cook namen naast planten en dieren mensen ter expositie mee. Zij waren het levende bewijs van verre volkeren en vreemde culturen, waar men aanspraak op kon maken als kolonie. Zij vertegenwoordigden de overzeese rijkdom, maar door hun afwijkende bouw en levensstijl benadrukten zij ook het superieure van het blanke ras. Geen wonder dat men het over ‘wilden’ had, als men over hen sprak. Zij kwamen in Europa zelden verder dan verzamel- en tentoonstellingsobject, of als zwarte bediende aan het hof of bij de gegoede burgerij. Tot het midden van de negentiende eeuw bleven exotische mensen hier een zeldzame verschijning.

Rariteiten

Hoewel op kleine schaal al mensen vanwege hun aangeboren afwijkende verschijningsvorm aan vorstenthoven, op kermissen en in het circus te zien waren, bracht P.T. Barnum het exposeren van mensen met de ontdekking van de Siamese tweeling Chang en Eng omstreeks 1835 op een professioneel niveau. In zijn voetsporen zorgde de Hamburgse dierentuineigenaar Carl Hagenbeck

vanaf 1870 voor omvangrijke volkerenshows, door mensen mee te laten komen met de vreemde dieren die hij importeerde. *Völkerschau*, negerdorpen, of *human zoos* werden deze exposities genoemd, die overal in Europa te zien waren. De wereld- en koloniale tentoonstellingen deden er niet voor onder door complete dorpen uit hun koloniën over te verhuizen. In 1881 waren op de Koloniale Tentoonstelling in Amsterdam Surinaamse negers en indianen te zien, maar ook bewoners van Nederlands-Indië. Zelfs op de Brusselse World Fair van 1958 was nog een Congolees dorp ingericht.

In korte tijd werden zoveel exotische mensen aangevoerd waar nauwelijks wetenschappelijke gegevens over bekend waren dat antropologen voor of na hun optreden in de gelegenheid werden gesteld onderzoek te plegen. Van veel mensen werden foto's gemaakt, de maten opgenomen en meerdere malen ook gipsafdrukken van de schedels vervaardigd. Dit materiaal stond aan de basis van menige beschavingsladder of werd gebruikt voor de hiërarchie in de rassenleer. Deze gegevens staan in scherp contrast met de kleurrijke affiches, strooibiljetten, prentbriefkaarten waarmee het Europese publiek werd gelokt.

De enorme mensenspektakels zorgden echter niet voor verbroedering of een beter inzicht in andere culturen. Zij voedden juist het idee dat

In hun *Human Zoos* lieten mensen als Carl Hagenbeck en Carl Marquardt naast dieren ook mensen zien.

er een hiërarchie in rassen bestond en dat kolonialisme aan te bevelen was. Zij stimuleerden het blanke superioriteitsgevoel. Vele tientallen miljoenen bezoekers kregen voor het eerst in hun leven een zeer gekleurde kijk op anders gekleurde en geklede mensen. Zelden leidde dit tot respect. Meestal werden de clichés en stereotypen juist benadrukt. Het 'aapjes kijken' als vorm van vermaak is nog steeds niet verdwenen, als men de kijkcijfers ziet van het Vlaamse tv-programma *Toast Kannibaal* en het SBS-programma *Groeten uit de rimboe* en *Groeten terug*, waarin inheemse volken zijn ontdekt als figuranten voor zogenaamd grensverleggende televisie.

Met de tweeling Chang en Eng kwam het tentoonstellen van mensen rond 1835 op een professioneel niveau.

De vraag of je je lichaam hebt of bent houdt ook juristen al lang bezig. Het recht worstelt onder andere met biomedische ontwikkelingen, en met de vrije keus met je lichaam te doen wat je wil, zegt juriste en filosofe Britta van Beers.

Mijn lichaam, mijn keuze?

■ MR. DR. BRITTA VAN BEERS

HEBBEN WE het recht om te doen met ons eigen lichaam wat we maar willen? Zijn we juridisch gezien de eigenaar van ons lichaam, alsof het een van onze meest persoonlijke bezittingen is? En is het ons grondrecht om te beschikken over het eigen lichaam? Op het eerste gezicht lijkt het vanzelfsprekend dat het antwoord op al deze vragen 'ja' luidt. Toch legt de bestaande regelgeving allerlei beperkingen op aan wat we mogen doen met lijf en leden. De gedachte is dat het lichaam ook juridisch gezien meer is dan een gebruiksvoorwerp.

Welke status krijgen het menselijk lichaam en daarvan afgeleide materialen dan wel toebedeeld in het recht? Op die vraag is geen simpel antwoord te geven. Zelfs in onze seculiere, liberale samenleving, waarin nog maar weinig dingen heilig zijn, is het menselijk lichaam nog altijd met tal van symbolische, culturele en sociale waarden omgeven. Hoe werken deze waarden door in het recht? In welke gevallen kunnen beperkingen aan lichamelijke zelfbeschikking op hun plaats zijn? En wegen deze waarden wel op tegen de mogelijkheden die biomedische technieken bieden om vergaand te beschikken over het eigen lichaam en leven?

Baas over eigen lichaam

Het is alom aanvaard dat respect voor individuen ook respect betekent voor de keuzes die zij maken met betrekking tot hun lichaam. We leven in een land en tijd waarin euthanasie en abortus legaal zijn, vergaande vormen van cosmetische chirurgie toelaatbaar worden geacht en orgaandonatie door de overheid wordt gestimuleerd. Je kan kiezen voor een riskant bestaan als militair, prostituee, mijnwerker of bokser, en je kan onder voorwaarden zelfs je eigen geslacht kiezen (transseksualiteit). Deze grondhouding ten aanzien van het lichaam past ook goed bij de heersende liberale moraal van tolerantie die kenmerkend is voor de inrichting van de hedendaagse, pluriforme samenleving.

Uitgangspunt van dat liberalisme is dat het niet aan anderen is om zich te bemoeien met jouw leven en lichaam, tenzij je met je gedragingen schade toebrengt of dreigt toe te brengen aan anderen. Dit wordt het schadebeginsel genoemd, een beginsel dat niet alleen te herkennen is in recht en politiek, maar ook in de manier waarop de meesten van ons omgaan met morele kwesties en dilemma's. Volgens deze gedachtegang is het individu zelf het beste in staat om te bepalen wat goed voor hem is, daar heeft hij de overheid of anderen niet bij nodig. Bovendien, zo wordt geredeneerd,

Veel Japanse vrouwen zoeken een grotere neus en rondere ogen bij de cosmetisch chirurg. Links voor, en rechts na chirurgie.

zolang de ander jou niet lastig valt, heb jij geen reden om je met hem of haar te bemoeien. Wat positiever uitgedrukt getuigt het van tolerantie en respect voor anders zijn, wanneer je de ander de vrijheid laat om zijn leven in te richten zoals hem het beste lijkt.

Toegepast op het menselijk lichaam leidt deze visie tot de erkenning van een recht op lichamelijke zelfbeschikking. Zelfbeschikking en autonomie worden in de bio-ethiek en het gezondheidsrecht opgevat als centrale beginselen. Zoals de liberale filosoof John Stuart Mill, die het begrip schadebeginsel heeft gemunt, het in zijn werk *Over vrijheid* (1859) krachtig uitdrukt: ‘Over zichzelf, over zijn eigen lichaam en geest, is het individu soeverein.’ Een daaraan verwante gedachte is die van *self-ownership*, ofwel de gedachte dat een ieder ‘eigenaar is van zijn eigen persoon’, zoals de beroemde formulering van filosoof John Locke luidt (1690).

Dat heeft consequenties voor de mate waarin we ons mogen bemoeien met de manier waarop anderen met hun lichaam omgaan. Een goed voorbeeld is de heersende mening over extreme vormen van cosmetische chirurgie, waarmee we in tal van tv-programma’s worden geconfronteerd. Het publiek zal wellicht met een mengeling van afschuw en fascinatie toekijken hoe sommige individuen hun eigen lichaam vrijwillig ‘toetakelen’ of laten toetakelen, zoals blijkt uit discussies over bijvoorbeeld de fysieke transformatie van Michael Jackson,

extreme makeovers waarbij mensen zich laten ombouwen tot een hagedis of een kat, of het werk van de Franse kunstenaar Orlan, die haar eigen lichaam als haar kunstwerk beschouwt, bewerkt en tentoonstelt. Deze afschuw kan echter op zichzelf bezien in een liberale rechtsorde geen reden zijn om in te grijpen, zo luidt de *communis opinio*. Het is hun lichaam, hun keuze, hun recht.

Wanneer je uitgaat van een recht op lichamelijke zelfbeschikking, kan je op zijn hoogst twijfelen aan de wilsbekwaamheid van mensen die zich zo grondig laten verbouwen. Zo wordt over Michael Jackson wel eens gezegd dat hij misschien leed aan een vorm van *Body Dysmorphic Disorder*, een psychische afwijking waarbij mensen een ernstig verwrongen beeld hebben van hun lichamelijk voorkomen en zichzelf bovenmatig lelijk vinden. Dat kan zich uiten door een ‘verslaving’ aan cosmetische chirurgie. In dat geval doet men er ook volgens klassieke liberalen goed aan deze individuen tegen zichzelf te beschermen. Zo stelt Mill dat het schadebeginsel slechts van toepassing is op handelingen van mensen die zich in ‘de rijpheid van hun geestelijke vermogens’ bevinden. Kinderen en geesteszieken mag je volgens Mill wel degelijk paternalistisch behandelen om hun belangen te beschermen. Ook naar Nederlands recht geldt die beperking, zoals blijkt uit de grenzen die op grond van wilsgebreken worden gesteld aan de contractsvrijheid.

Geen eigenaar van je lichaam

Toch is de praktijk rondom het menselijk lichaam bij nadere bestudering in zowel ethische als juridische zin genuanceerder dan de zelfbeschikkingbenadering suggereert. Dat heeft te maken met de complexe relatie die we hebben met ons lichaam. We hebben ons lichaam niet alleen, we zijn ons lichaam tot op zekere hoogte ook. In die zin schiet de gedachte van *self-ownership* of zelfbeschikking tekort. Het lichaam is niet gelijk aan een gebruiksvoorwerp of een soort van kleding-

stuk dat je aan en uittrekt, maar maakt ons mede tot wie we zijn. Deze bijzondere status van het lichaam blijkt alleen al uit het feit dat in iedere cultuur het lichaam is omgeven met een veelheid van symbolische waarden, rituelen en tradities. Je kan daarbij denken aan de rituelen en gebruiken waarmee het gestorven lichaam reeds sinds de eerste beschavingen wordt omgeven. Een meer hedendaags voorbeeld is dat de meesten van ons het ongepast zouden vinden als je embryo's die over zijn van vruchtbaarheidsbehandelingen zou gaan gebruiken voor de vervaardiging van cosmetische producten.

Deze symbolische waarden werken eveneens in het recht door. Zo mogen embryo's alleen worden gebruikt voor wettelijk erkende doeleinden, zoals onderzoek en donatie. Wat de omgang met lijken betreft, staat de Wet op de Lijkbezorging maar een beperkt aantal manieren van lijkbezorging toe. De mogelijkheden tot postmortale zelfbeschikking zijn in dat opzicht zeer beperkt. Bijvoorbeeld de wens om na de dood te worden ingevroren in de hoop dankzij toekomstige technieken te kunnen ontwaken uit de dood – het uitgangspunt van de *cryonics*-beweging – mag in Nederland niet worden gehonoreerd.

Niet alleen in het strafrecht, ook in het privaatrecht is de bijzondere status van het menselijk lichaam terug te zien. Lijken, embryo's en eigenlijk het hele menselijke lichaam voldoen weliswaar aan de juridische definitie van een zaak: 'Zaken zijn de voor menselijke beheersing vatbare stoffelijke objecten.' Toch zijn juristen het erover eens dat de manier waarop wij omgaan met ons lichaam niet wordt beheerst door dezelfde regels als hoe we omgaan met een boek, een auto of een huis. Zoals hoogleraar gezondheidsrecht Sjef Gevers die gedachte verwoordt: 'Het gaat bij lichamelijkeheid om een wijze van bestaan, niet om een vorm van bezit.' Om die reden wordt lichamenlijk letsel in het privaatrecht niet als vermogensschade

Amanda LePore, een Amerikaanse 'transgender performance artist'

gezien, maar als een aantasting in de persoon. Daaruit spreekt een zekere eenheid van persoon en lichaam. De basale gedachte is: wie mij in mijn lichaam treft, treft mij ook in mijn persoon.

Een pure eigendomsbenadering van het menselijk lichaam zou leiden tot extreme resultaten in het recht. Vanuit die gedachte zou het mogelijk moeten zijn om alle rechten die je ten aanzien van je eigen lichaam hebt volledig aan een ander over te dragen. Dat is echter in strijd met het wereldwijde verbod op slavernij. Een ander treffend voorbeeld van het tekort van de eigendomsbenadering biedt de Duitse affaire rond de zogeheten kannibaal van Rotenburg. Het 'slachtoffer' van deze kannibaal koesterde sinds lang de wens om door een

ander gedood en opgegeten te worden. Om deze wens in vervulling te laten gaan, stelden de twee een contract op. Als de eigendomsbenadering juist zou zijn, dan zou het slachtoffer de eigendomsrechten over zijn lichaam contractueel moeten

kunnen overdragen aan de kannibaal. Echter, zulke contracten zijn naar zowel Duits als Nederlands recht nietig wegens strijd met de goede zeden. Daarnaast is, ongeacht de toestemming van het slachtoffer, sprake van

strafbaar gedrag, nog los van de vraag of het slachtoffer wel volledig bij zinnen was. In 2005 veroordeelde het Duitse hooggeerechtshof de kannibaal dan ook tot een lange gevangenisstraf wegens moord en lijkschennis.

Je zou hier tegenin kunnen brengen dat er desondanks situaties zijn te bedenken waarbij je wel degelijk contracten kunt afsluiten met betrekking tot de dood of het afstaan van lichaamsdelen. Op het eerste gezicht lijkt euthanasie daar een goede illustratie van. En is orgaandonatie ook niet een uitstekend voorbeeld van de eigendomsoverdracht van een lichaamsdeel? Bij nadere bestudering van het recht blijken die veronderstellingen te kort door de bocht. Euthanasie en orgaandonatie zijn slechts onder strikte voorwaarden toegestaan. Bij euthanasie moet er volgens het beroemde Brongersma-arrest niet alleen sprake te zijn van een vrijwillig en weloverwogen verzoek, maar ook van ondraaglijk en uitzichtloos lijden, dat voortvloeit uit een medisch geclassificeerde ziekte. Daarop moet een arts streng toezien. Van een recht op euthanasie is dus geen sprake. Wat orgaandonatie betreft is de belangrijkste beperking dat je je organen niet mag verkopen, ook al zou je dat nog zo graag willen.

Een eigendomsbenadering van het lichaam zou leiden tot extreme resultaten in het recht

Bij verschillende 'cryonics-bedrijven' kun je je lichaam laten invriezen, voor het geval dat ...

Klant is geen koning

Om al deze redenen wordt er in het recht niet in termen van eigendom over het lichaam gesproken, maar in termen van zeggenschap. Dat blijkt met name uit de wettelijke regeling rondom de relatie tussen arts en patiënt: de geneeskundige behandelingsovereenkomst. Een van de belangrijkste juridische vormen van zeggenschap is het vereiste *informed consent* voor een medische behandeling. Dat wil zeggen dat een ingreep pas mag plaatsvinden, nadat patiënten hun toestemming hebben gegeven op basis van een goede voorlichting door de arts.

Het *informed consent* laat ruimte voor zelfbeschikking. Dat betekent echter niet dat de relatie tussen arts en patiënt wordt gekenmerkt door een 'u vraagt, wij draaien' benadering. Waar de klant koning is, is de patiënt dat niet. De gedachte is

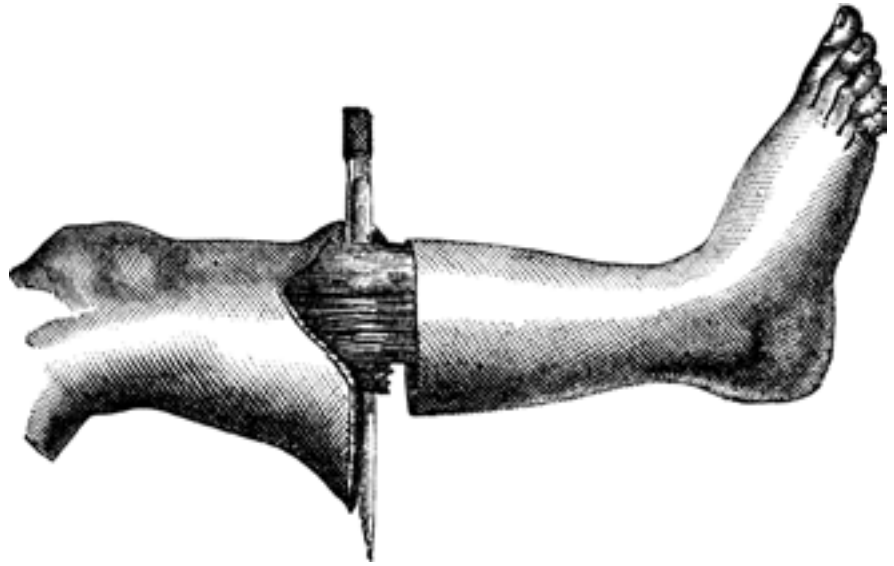

dat het ondergaan van een medische behandeling wezenlijk verschilt van een bezoekje aan de kapper of de aanschaf van een auto. Omdat niet minder dan het lichaam en de gezondheid van de patiënt in het geding zijn, wordt een zekere mate van medisch paternalisme op zijn plaats geacht.

Zo zijn medici niet gehouden op alle verzoeken van patiënten in te gaan. Sterker nog, in sommige gevallen zullen zij moeten weigeren. Weliswaar is *informed consent* een vereiste voor een medische ingreep, maar de arts kan daarmee niet volstaan bij zijn afweging om al dan niet in te grijpen. De reden is dat de arts ook wettelijk gezien gebonden is aan de professionele beroepsstandaard. Dat betekent onder meer dat hij zich niet alleen heeft te houden aan het beginsel van respect voor de autonomie van de patiënt, maar ook aan de principes van weldoen en niet-schaden. Pas als er een medische noodzaak is tot een lichamelijke ingreep, mag de arts in een lichaam snijden. Dit wordt de medische exceptie genoemd. Als een medische grond ontbreekt, is een chirurgische ingreep juridisch gelijk aan mishandeling en maakt de arts zich strikt genomen schuldig aan een strafbaar feit. Daarmee wordt onderstreept dat respect voor de lichamelijke integriteit, als grondrecht van iedere burger, een fundamentele waarde is in het recht.

Een en ander kan worden geïllustreerd door de medische praktijk rondom amputaties. Als een amputatie noodzakelijk is om te voorkomen dat bijvoorbeeld gangreen zich door het hele lichaam verspreidt, dan zal een arts niet alleen mogen, maar ook moeten amputeren. Als een arts daarentegen op verzoek van een patiënt een lichaamsdeel uit een geheel gezond lichaam amputeert, dan handelt hij in strijd met de huidige medische beroepsmoraal.

Opvattingen over wat als normaal medisch handelen heeft te gelden, en dus onder de medische exceptie valt, kan in de loop der tijd veranderen.

Amputatie, alleen toegestaan als het écht moet.

Zo is euthanasie niet altijd aanvaard geweest als medisch handelen, staat de medische aard van cosmetische chirurgie van tijd tot tijd ter discussie en is het denkbaar dat amputatie van gezonde ledematen naar analogie met transseksualiteit ooit onder omstandigheden wel wordt toegestaan. Kortom: het menselijk lichaam kan juridisch gezien niet gelijk worden gesteld aan een willekeurige 'zaak'. Daarvoor is de lichamelijke dimensie te veel verweven met onze identiteit en met ons persoon-zijn.

Biotech en recht

De benadering die uitgaat van de eenheid van persoon en lichaam is onder druk komen te staan door ontwikkelingen op het terrein van de medische biotechnologie. Tot voor kort werd het lichaam opgevat als een onveranderlijk gegeven. Nu het lichaam steeds meer wordt benaderd als een product, bouwpakket of maakbaar geheel, beginnen de bestaande opvattingen over de mens en zijn lichaam geleidelijk aan af te brokkelen. Als je ervan uit gaat dat je je lichaam zowel hebt als bent en dat de status van het lichaam ook juridisch gezien ergens tussen de status van een subject en object in zit, dan kan je constateren dat in deze tijd de object-zijde van het lichaam steeds meer wordt benadrukt. Voor een groot deel is het de heden-daagse techniek die deze objectivering mogelijk heeft gemaakt.

Als gevolg van ontwikkelingen op het terrein van de medische biotechnologie is de tendens tot objectivering van het menselijk lichaam in een stroomversnelling geraakt. Deze technieken hebben het mogelijk gemaakt om delen van lichaam en voortplanting te isoleren, conserveren, bewerken, veranderen, exploiteren en over te dragen. Daarmee zijn er nieuwe objecten van menselijke origine in het leven geroepen en in omloop gebracht; objecten die voorheen niet los van het lichaam konden bestaan. Voorbeelden zijn organen, bloed, embryo's, eicellen, genetische cellijnen, stamcellen en tal van menselijke weefsels.

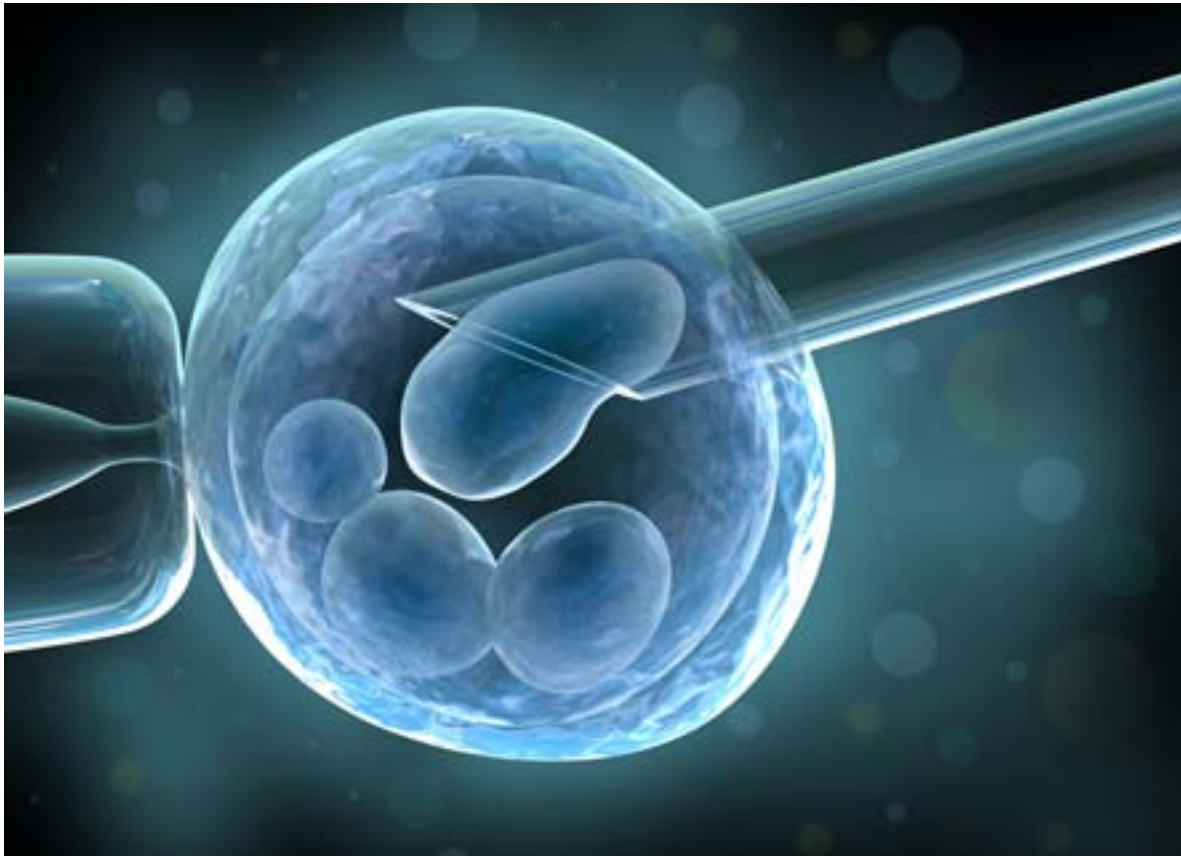
Biomedische technieken stellen ons in staat om op genetisch niveau aan de mens te sleutelen. Tegelijk hebben zij het mogelijk gemaakt om lichaamsdelen en -materialen in te zetten voor een breed spectrum van medische, wetenschappelijke en industriële doeleinden. Met andere woorden, biomedische ontwikkelingen hebben een vergaande instrumentalisering van het menselijk lichaam in gang gezet. Daarbij kun je denken aan

de donatie van lichaamsdelen of -materiaal aan zieke of onvruchtbare mensen, zoals in het geval van orgaandonatie of eiceldonatie. Ook is er in de biomedische wetenschap en -industrie een groeiende behoefte aan menselijk lichaamsmateriaal. In beide gevallen rijst het beeld van het lichaam als een samenraapsel van bruikbare 'biomaterialen', ofwel grondstoffen van menselijke origine.

Als gevolg van deze instrumentalisering staat de juridische status van het lichaam meer dan ooit ter discussie. Zoals de Britse ethica en juriste Donna Dickenson stelt: 'De nieuwe biotechnologieën delen het lichaam op, beroven het van zijn organische eenheid en bevorderen een kijk op lichaamsdelen als afzonderlijke onderdelen van een geheel dat niet meer is dan de som daarvan.'

In hoeverre kun je in het recht vasthouden aan de eenheid van persoon en lichaam in een tijdperk waarin lichaamsdelen en -materialen steeds vaker nog 'een tweede leven' krijgen en worden ingezet voor een veelheid van medische en industriële doeleinden? Tot welke hoogte moeten we deze objecten van menselijke origine opvatten als een zaak in juridische zin en tot welke hoogte als een deel van de persoon? Kortom, de biomedische bruikbaarheid van het menselijk lichaam brengt het juridische onderscheid tussen persoon en zaak, dat het gehele rechtssysteem doortrekt, aan het wankelen.

De jurist worstelt dan ook om al deze nieuwe menselijke semi-rechtsobjecten een plek in het recht te geven. In regulering van biomedische kwesties zijn hoofdzakelijk twee benaderingen van elkaar te onderscheiden: een persoonsgerichte benadering en een zaaksgerichte benadering. Grof gezegd maakt een zaaksgerichte benadering de circulatie en benutting van deze lichaams- en voortplantingsmaterialen mogelijk, terwijl binnen een persoonsgerichte benadering vooral de nadruk ligt op bescherming van individuen tegen objectivering, degradatie en uitbuiting. Beide benaderingen

De biotechnologie laat
embryo's ook buiten het
lichaam bestaan.

hebben hun voor- en nadelen. Wat dat betreft hoeft het niet te verbazen dat zowel de persoonsgerichte als de zaaksgerichte visie zijn terug te vinden in het geldende recht.

Lichaam als koopwaar

Biomedische technieken maken niet alleen nieuwe vormen van wetenschappelijk gebruik van het menselijk lichaam mogelijk. Ze hebben ook bijgedragen aan de totstandkoming van een wereldwijde markt in lichaamsdelen en -materialen. De meeste mensen denken bij het horen over een dergelijke markt aan de huiveringwekkende, illegale praktijken van orgaanhandel waarvan met name mensen uit arme en verre landen het slachtoffer

worden. Wat veel minder mensen weten is dat er ook een uitgebreide legale markt in lichaams- en voortplantingsmateriaal bestaat, in landen veel dichterbij Nederland. De voortplantingsmarkt is daar een goed voorbeeld van. Deze markt drijft op de kinderwens van mensen die zich niet op natuurlijke wijze kunnen voortplanten, omdat ze bijvoorbeeld onvruchtbaar zijn, homoseksueel zijn, of geen partner hebben. Zij zijn daarom afhankelijk van de diensten van anderen om een kind te kunnen krijgen, zoals sperma- en eiceldonoren en draagmoeders. In tegenstelling tot in Nederland mogen deze diensten in sommige landen ook voor geld worden aangeboden. Het resultaat is een heuse voortplantingsindustrie, waarvan ook

Nederlandse wensouders als een soort ‘voortplantingstoeristen’ gebruik maken. Internet heeft deze markten voor iedereen wereldwijd toegankelijk gemaakt.

In de Verenigde Staten bestaat een uitgebreide en legale markt in eicellen. Aanbieder en koper worden bij elkaar gebracht door *fertility brokers* en privéklinieken die op commerciële basis opereren. Hier geldt: ‘u vraagt, wij draaien’. Net als in het geval van om het even welke markt in gebruiksvoorwerpen, is er sprake van een breed aanbod met prijsverschillen. De prijs van een portie eicellen wordt vooral bepaald door het profiel van de eiceldonor, omdat wensouders hopen dat de eigenschappen van de donor ook terugkomen bij hun toekomstige kind. Zo kunnen jonge, vrouwelijke studenten van Harvard met een aantrekkelijk uiterlijk en atletische of muzikale talenten tienduizenden dollars vragen voor hun eicellen.

Een ander aspect van de voortplantingsmarkt betreft het uitbesteden van de zwangerschap zelf aan anderen. Door kunstmatige voortplantingstechnieken is het mogelijk geworden het kind te laten dragen en ter wereld te laten komen door een andere vrouw dan de genetische moeder van het kind. Dit wordt hoogtechnologisch draagmoederschap genoemd. Een draagmoeder mag in landen als de Verenigde Staten, Oekraïne en India geld verdienen aan het ‘verhuren’ van haar baarmoeder. In dat geval spreekt men van commercieel draagmoederschap.

Veel mensen bekruipt een ongemakkelijk gevoel wanneer zij horen over de voortplantingsmarkten of markten in organen. Ook de wetgever staat hier huiverig tegenover. In Nederland is commercieel draagmoederschap aan banden gelegd en het verkopen van eicellen en sperma verboden. Daarnaast is er wereldwijd – met uitzondering van Iran – sprake van een verbod op handel in organen. Deze regelgeving gaat eerst en vooral terug op het zogeheten non-commercialiteitsbeginsel. Dat stelt dat

het lichaam geen bron van financieel gewin mag zijn. Men mag slechts op grond van altruïstische overwegingen doneren, niet van economische.

In deze regelgeving is de persoonsgerichte benadering van het lichaam te herkennen. Het gevaar is dat de vermarkting van het lichaam ook een zekere degradatie van de ‘donor’ (strikt genomen geen donor, maar verkoper) of draagmoeder tot gevolg heeft. In de woorden van de filosoof Kant hebben mensen een waardigheid, en zaken een prijs. Omdat het lichaam zo sterk is verbonden met de persoon, en uit voortplantingsmateriaal bovendien nog kinderen kunnen worden geboren, mag er volgens deze benadering geen prijskaartje aan lichaam en voortplanting worden gehangen. Organen, baarmoeders en eicellen behoren geen koopwaar te zijn en kinderen moeten niet bij elkaar ‘geshopt’ worden. Dan komt de menselijke waardigheid in het gedrang.

Een daarmee samenhangende redenering is dat met deze commercialisering armoede ook het lichaam begint binnen te dringen. Zodra financiële prikkels worden toegelaten voor donatie, zullen het vooral mensen in financiële nood zijn die hun baarmoeder of organen ter beschikking stellen aan anderen voor geld. Van een werkelijk vrije keuze is geen sprake wanneer men de verkoop van een nier of eikel opvat als een laatste redmiddel om het hoofd boven water te houden. Het gevolg is het ontstaan van nieuwe sociale ongelijkheden: leden uit arme bevolkingsgroepen en arme landen zien zich gedwongen hun lichaamsdelen te verkopen of verhuren aan de rijkere burgers in welvarende werelddelen die daar genoeg geld voor hebben.

Nader gebruik van afval

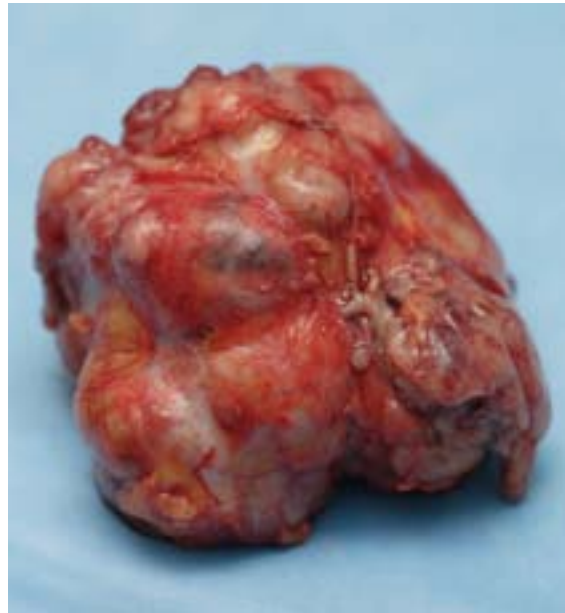
Toch is een zuiver persoonsgerichte benadering van het lichaam niet voldoende. Biomedische technieken hebben het feitelijk mogelijk gemaakt om over lichaamsmaterialen te beschikken. Van deze mogelijkheden mag je voor bijvoorbeeld weten-

schappelijke of medische doeleinden wel degelijk gebruik maken, zolang er maar sprake blijft van donatie, en geen verkoop van deze materialen. Dat vraagt om regels ter regulering van de stoffelijke aspecten van deze materialen, zoals regels voor overdracht, bewaring en vernietiging. Er is dan wel een meer zaaksgerichte benadering nodig.

Het tekort van een zuiver persoonsgerichte benadering wordt met name zichtbaar als het gaat om het zogeheten nader gebruik van lichaamsmaterialen. Van een medische behandeling blijven er vaak allerlei lichaamsmaterialen over, zoals bloed dat is afgenomen voor onderzoek of een tumor die chirurgisch is verwijderd. De vraag is of deze materialen nog voor andere doeleinden, zoals medisch onderzoek mogen worden gebruikt: het bedoelde nader gebruik. Volgens de persoonsgerichte benadering kan je geen eigenaar zijn van je eigen lichaam. Dat betekent dat je ook niet automatisch de eigenaar zal zijn van de lichaamsmaterialen die bij behandelingen vrijkomen. Traditioneel vatten men dat restmateriaal in het recht daarom op als afval dat aan niemand toebehoort, in juridische termen: *res nullius*. Dat afval kan zonder problemen door derden worden geclaimd.

Tot voor kort konden we prima uit de voeten met deze benadering. In het biomedisch tijdperk heeft restmateriaal echter een tweede leven gekregen als wetenschappelijk onderzoeksmateriaal. Voor dit doel wordt lichaamsmateriaal opgeslagen in biobanken, die ter beschikking staan van de wetenschap. Omdat je geen eigendomsrecht hebt over je eigen lichaam, is niet op voorhand gegarandeerd dat de donor enige zeggenschap heeft over wat er tijdens dat traject gebeurt met zijn lichaamsmateriaal. Zonder nadere regelgeving staat de donor niet sterk. In Nederland zijn we op het moment van schrijven al jaren in afwachting van een Wet Zeggenschap Lichaamsmateriaal om in deze leemte te voorzien.

De situatie wordt nog ernstiger wanneer je de commerciële dimensie in de discussie betreft.

**Een verwijderde tumor:
afval of waardevol
materiaal voor de
wetenschap?**

Waar je als donor wegens het non-commercialiteitsbeginsel geen geld mag vragen voor je donatie, mogen derden dat materiaal wel degelijk inzetten voor commerciële doeleinden. Het non-commercialiteitsbeginsel is namelijk slechts van toepassing op de oorspronkelijke donoren en niet op de ontvangers. Zo heeft wereldwijd een winstgevende industrie kunnen ontstaan die teert op het recyclen en exploiteren van menselijke lichaamswefsels. Je kunt daarbij denken aan *tissue engineering*, stamceltherapie, gentherapie, plasmaproducten, botproducten en octrooien op genetische cellijnen. Degenen die de grondstoffen leveren voor deze industrie zien echter niets van deze winst terug. Critici vinden dat je deze misstand moet voorkomen door toch (een vorm van) eigendomsrechten op het eigen lichaam te erkennen. Worden we dan alsnog de eigenaar van ons eigen lichaam? Op die manier laat ook de discussie over de markt in menselijke lichaamsmaterialen zien dat de worsteling van het recht met het menselijk lichaam voorlopig nog niet voorbij is.

‘Het lichaam is een bijzonder effectie

■ TERRORISME-EXPERT DR. EDWIN BAKKER

Op 5 februari 1831 was Jan C.J. van Speijk commandant op een kanonneerboot van het Nederlandse leger. Het jaar daarvoor was België in opstand gekomen tegen Koning Willem I en Van Speijk had de opdracht gekregen om alle schepen die naar het opstandige Antwerpen wilden varen te controleren. Op die bewuste dag dreef zijn schip bij een harde storm naar de wal, waar het werd bestormd door een meute woedende Belgen. Van Speijk stak daarop zijn brandende sigaar in een kruisvat en blies zichzelf, zijn schip, en de woedende meute de lucht in. In plaats van ‘eene infame Brabander’ die door Belgen was overmeesterd, werd Van Speijk door die zelfmoord een nationale held. ‘Wat mij betreft mag je dan ook best zeggen dat er in ons land de nodige straten, en ook een vuurtoren in Egmond zijn vernoemd naar een echte Nederlandse zelfmoordenaar’, zegt dr. Edwin Bakker, onderzoeker op het gebied van terrorisme en contraterrorisme aan de Haagse Campus van de Universiteit Leiden.

Zelfmoord als strategisch wapen is dus heel veel ouder dan de bomgordel, aldus Bakker. ‘Een ander voorbeeld: in 1913 gooide suffragette Emily Davison zich voor het paard van Koning George V, tijdens de Epsom Derby in Engeland. De suffragettes streden in die tijd voor vrouwenrechten. Die zelfmoord van Davison was volgens mij een heel effectief middel om aandacht te krijgen voor hun zaak.’

In grote lijnen onderscheidt Bakker twee redenen om het eigen lichaam te offeren voor een zaak. ‘Je kunt je lichaam inzetten als

tactisch middel om dicht bij een tegenstander te komen. Dan moet je bijvoorbeeld denken aan vrouwen die veel makkelijker bij bijvoorbeeld een hoogwaardigheidsbekleder kunnen komen dan een man. Als die vrouw zichzelf vervolgens opblaast neemt ze haar doelwit makkelijk mee. Emily Davison was een voorbeeld van een tweede tactische reden: zelfmoord als keiharde schreeuw om maatschappelijke aandacht.’

Zelfmoord is slim

Volgens Bakker is zelfmoordterrorisme in zekere zin een heel slimme manier om je doel te bereiken. ‘Ga maar na: het is relatief moeilijk voor je tegenstander om zich te bewapenen tegen zelfmoordenaars en de potentiële schade is enorm. Als het geen directe schade is, dan is het wel het schokeffect. Weet je nog hoe de Arabische Lente is begonnen? Met de Tunesische fruitverkoper Mohamed Bouazizi die zichzelf in brand stak uit protest tegen de uitzichtloosheid van zijn bestaan.’

Het moderne zelfmoordterrorisme is pas goed op gang gekomen sinds de jaren tachtig. Bakker: ‘In eerste instantie ging het vooral om auto’s, geladen met explosieven. Later werden het steeds vaker mannen of vrouwen met bommen op hun lijf. Vaak waren het separatisten, zoals de Tamiltijgers in Sri Lanka of de Koerdische PKK. De laatste jaren zijn het vooral de Islamitische fundamentalisten die berucht werden mede dankzij zelfmoordaanslagen, met die van 11 september 2001 als het ultieme voorbeeld.’

In veel gevallen is er een ware cult rond het zelfmoordterrorisme ontstaan. ‘Vanwege het

ef wapen'

propaganda-effect nemen de terroristen en hun handlangers eerst videoboodschappen op. Die boodschappen dienen ook als pressiemiddel naar de terrorist zelf. Mocht die zich bedenken, dan hebben zijn of haar handlangers altijd de video nog. Zo van: "Je had het beloofd, kijk maar!" En anders helpen de handlangers wel met een op afstand bedienbare bom.'

Visitekaartje

Een tactische zelfmoordenaar wil zichzelf na zijn daad ook graag kenbaar maken. Als niemand weet wie het gedaan heeft, en waarom, dan schiet de propagandamachine van de organisatie er nog niet veel mee op. Om die reden stoppen veel zelfmoordenaars een identiteitsbewijs in hun schoen. Maar dat is vaak nogal overbodig, leerde Baker onlangs op een training met foto- en filmbeelden over dit onderwerp. 'Het is nogal gruwelijk om te vertellen, maar het hoofd van iemand die zichzelf opblaast blijft doorgaans goed herkenbaar intact. Het knalt als een kurk van de champagnefles. Het is dus meestal wel duidelijk wie het heeft gedaan, ook zonder ID in een schoen.'

Bakker deed die training overigens niet omdat we in Nederland nou per se bang moeten zijn voor zelfmoordterrorisme. 'Sterker nog: in de Nederlandse setting kan zo'n training voor vrij absurde situaties zorgen' vertelt hij. 'Ik heb voorbeelden gezien van een rampenoefening bij de Amsterdam Arena. Daar waren ook mensen bij die in eerste instantie door Israëli's waren voorgelicht over zelfmoordaanslagen. In Israël weten ze dat je na de eerste bom niet meteen met alle toeters en bel-

Van Speijk is Nederlands beroemdste 'strategische zelfmoordenaar'.

len naar de plek des onheils moet komen, omdat dan vaak nog een tweede bom afgaat. Maar in de Nederlandse situatie betekent die terughoudendheid dat mensen mogelijk onnodig doodbloeden. Of in het geval van zo'n oefening: dat de acteurs onnodig lang liggen te klappertanden in hun nep-bloed.'

Waarom een Nederlandse onderzoeker dan wel geïnteresseerd is in zelfmoordterrorisme? 'Het gaat ons vooral om de studie van de maatschappelijke en bestuurlijke context. Dat je weet hoe dit soort absurde en bizarre fenomenen kunnen ontstaan, soms niet eens uit echt fundamentalisme, maar ook uit 'gewone' uitzichtloosheid. Wat dat betreft kan ik de film *Paradise Now*, van de Nederlands-Palestijnse filmer Hany Abu-Assad van harte aanbevelen. Die film geeft een mooi inzicht in de basics van zelfmoordterrorisme.'

Ons grootste orgaan, de huid, staat symbool voor het hele lichaam. Frans Meulenberg en Jannes van Everdingen belichten het lichaam als drager, als onderwerp en als object van de kunst.

Kunst op, over en van een lichaam

■ DRS. FRANS MEULENBERG EN DR. JANNES VAN EVERDINGEN

ER LIJKT vrij algemeen overeenstemming over te bestaan dat mensen zowel hun lichaam zijn als hebben. Minder overeenstemming is er over de vraag of mensen ook nog iets meer of iets anders zijn dan hun lichaam. Voor wie het wil zien luidt het antwoord duidelijk 'Ja!'

Wie bepaalde sporten bekijkt, ziet een woud van tatoeages op de armen en ruggen van spelers. Niet alleen voetballers, ook rugbyspelers en honkballers laten zich gretig versieren en bijkleuren. Sporters als hedendaagse gladiatoren. Is het louter een modeverschijnsel? Nee, indachtig de woorden van Charles Darwin: *'There is no nation on earth that does not know this phenomenon.'*

Door oude geschiedschrijvers en in reisverslagen van ontdekkingsreizigers is het tatoeëren beschreven. Herodotus vermeldt in zijn *Historiën* dat sommige volkeren, zoals de Egyptenaren, tatoeages als edel beschouwden en het ontbreken daarvan als verachtelijk. De oude Grieken en Romeinen tatoeëerden niet zichzelf, maar brandmerkten op die manier slaven en misdadigers in het gezicht. In de Joodse traditie was tatoeëren taboe. Voor de eerste Christenen in Rome echter niet meer. Vaak lieten zij een religieus symbool aanbrengen, als identicatie tegenover elkaar. Met de toename van

het internationaal handelsverkeer in de achttiende eeuw verbreidde zich de gewoonte onder zeelieden. Een tattoo gold niet alleen als een bewijs dat men over alle wereldzeeën had gevaren, maar ook dat men de gevaren van de zee had doorstaan.

De huidige populariteit van tatoeages in de westerse wereld dateert van enkele decennia. De mode kreeg een extra push via de rap-, hiphop- en dancegeneratie en dus ook door topsporters. Door de toegenomen kennis en vaardigheid is er een groeiende groep beeldend kunstenaars die zich vanuit hun beroep de tatoeagetechnieken eigen maakte en bijzondere eigen ontwerpen creëert. Zij ruilden het dode doek in voor de levende menselijke huid.

Identiteit

Wat beweegt de mens om zich te laten tatoeëren? Het streven naar een eigen identiteit, een versterking van het eigen ego of het groepsgevoel kunnen een belangrijke drijfveer zijn. Velen ervaren bij het aanbrengen van een tattoo een gevoel van bevrijding, alsof ze willen zeggen: 'dit is mijn lichaam en ik doe ermee wat ik wil.' Daarom lijken tatoeages ook zo'n *must* in gevangenschappen. De beschikking over je vrijheid ben je even kwijt, maar je hebt in elk geval nog de zeggenschap over je eigen

lijf. Tatoeages kunnen van erotische, amoureuze, religieuze, politieke of romantische aard zijn. Ze accentueren de aantrekkingskracht. Natuurlijk is het omgekeerde evenzeer mogelijk. Bij afkeer is een tattoo bepaald niet lustopwekkend.

Modes komen, modes gaan. Wat drijft de jongere generatie? Distinctiedrift, individualiteit, identiteit maar ook groepszin met collectief onderscheidend vermogen. Wat de jongere generatie niet beseft is dat deze motieven zo oud zijn als Methusalem. En vermoedelijk nog veel ouder, toen de mens zich begon te onderscheiden van de aap.

Harig watermerk

De oermens was een behaard wezen. Althans, alles wijst in die richting. De beschaving schreed voort, beren- en geitenvellen kwamen in zwang, en de

In de zeevaart heeft de tattoo een lange historie.

biologische noodzaak van al dat haar ging verloren. Alleen op het hoofd en in bepaalde lichaamsholten bleven plukjes terminaal haar staan. Het lichaamshaar heeft niet langer een functie, een mens heeft gewoon te weinig haren om zichzelf warm te houden. 'Kippenvel' is een restant van de ooit isolerende werking van lichaamshaar.

Het hoofdhaar van de hedendaagse mensen heeft voornamelijk een esthetische functie. In die functie is de keuze voor een bepaalde haardracht vergelijkbaar met het zetten van een tattoo: het is een statement dat de identiteit of de groepszin beklemtoont. Haar dient daarbij vooral als 'memento', een persoonlijk gedenkteken op het lichaam.

Veel mensen gaan achteloos om met hun haar en zijn zich weinig bewust van functie, aura en status. Haren bepalen voor een groot deel de menselijke identiteit: men ervaart het als een onderscheidend kenmerk, als een verleidingsinstrument, als de uitdrukking van het dierlijke of juist het intieme van een mens – met een grote variatie tussen man en vrouw – als teken van schoonheid én lelijkheid. Haar verbergt onze kwetsbaarheid en beschermt ons tegen zon, wind en regen.

Perpetuum mobile van de mode

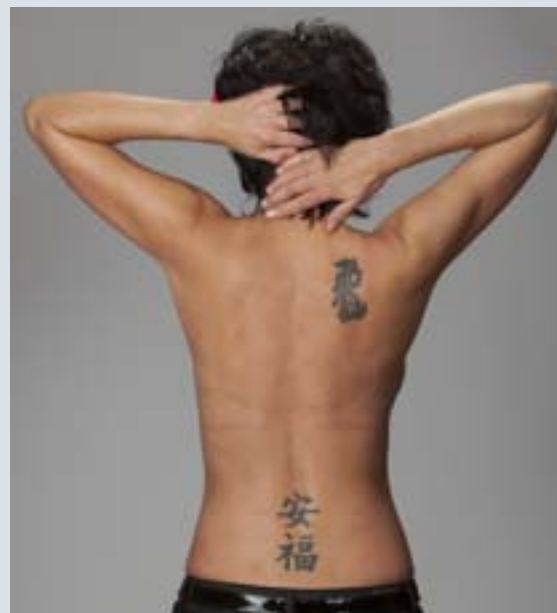
In de huidige Westerse cultuur wordt schaamhaar nogal eens te lijf gegaan. De baal haar wordt dan gereduceerd tot een streepje of driehoek, zorgvuldig getrimd dan wel helemaal kaal geschoren. Daaraan liggen allerlei motieven ten grondslag: geloof in hygiëne, esthetiek of seksuele opwindning. Maar de trend naar kaal is inmiddels zo massaal dat het in bepaalde contreien of subculturen geen rage meer is, maar 'standaard'. Lichaamshaar is het nieuwe taboe.

'Het ontbreken van schaamhaar is een recent, hypermodern verschijnsel in onze beeldcultuur', stelt Anneke Smelik, hoogleraar Visuele cultuur in Nijmegen. 'Hoewel het publiek vaak redenen van

Nieuwe start

De tatoeages van Birgit Schuurmans vertellen haar levensloop. 'Op mijn vijftiende zette ik de eerste, een konijntje op mijn schouderblad. Op mijn zeventiende ging ik het huis uit om samen te wonen met mijn vriend. Ik heb toen zijn naam boven het konijntje laten schrijven met 'I love You' eronder. Ik dacht dat ik verliefd was en nooit meer met een andere jongen zou gaan. We verhuisden naar Spanje en later naar Hongarije en toen ik ongeveer tweentwintig was, maakte ik het uit. Ik hield niet meer van hem en werd verliefd op een Hongaar. Hij wilde dat ik de naam van mijn ex liet verwij-

deren en dus verving ik de tekst door de Chinese tekens voor konijn. In de Chinese horoscoop ben ik een konijn en het leek me toepasselijk bij de afbeelding. Net zoals mijn vorige vriend was ook deze jongen heel jaloers en sloeg hij me regelmatig. Meerdere keren ben ik het huis uitgezet en toen ik 25 en zwanger was, wilde hij dat ik een abortus liet plegen. Omdat ik dat niet wilde, heeft hij me een miskraam geslagen. In 2001 zei mijn moeder: je stapt nu in de auto naar Nederland of ik hoef je nooit meer te zien. Ik heb gedaan wat ze zei en ben naar Nederland verhuisd. Daar wilde ik alle ellende van

me afzetten. Ik heb een tatoeage op mijn onderrug geplaatst: de Chinese tekst voor 'vrede en geluk'. Ik heb een eigen huis geregeld, verschil-

lende studies opgepakt en er drie afgerond en ben goed voor mezelf gaan zorgen. Daar staat deze tatoeage symbool voor.'

hygiëne aangeeft om de schaamstreek van haar te ontdoen, speelt hier vooral de invloed van de pornografie.' Door het ontbrekende schaamhaar komen de geslachtsorganen vol in beeld en lijken ze zelfs nog wat groter te worden. Uiteraard is het ook verbonden met het "eeuwig jong" ideaal van onze cultuur, omdat schaamhaar een teken is van volwassen seksualiteit', aldus de Nijmeegse visualist. Zij beschouwt deze niets ontziende etalering tot in het kleinste detail van het intiemste lichaamsdeel, als een verontrustend aspect van de huidige beeldcultuur. Er is een meedogenloze visualisering gaande die Smelik 'pornificatie' noemt:

'Een pornografische blik heeft ons dagelijkse leven geïnfilterd en bespeurt elk haartje dat nog verwijderd had moeten worden. We moeten te allen tijde bereid zijn om de koopwaar in de etalage uit te stallen voor vrije inspectie.'

Tatoeages, haardracht of juist het gebrek daaraan, en ook de manier van kleden zijn uitingen om het lichaam een eigen identiteit te geven. Een identiteit die geen vaststaand gegeven is, maar aan de 'seizoenen' – lees: modegrillen – is overgeleverd. Modes komen, modes gaan, maar altijd zal iets daarvan in zwang blijven. Dat maakt mode per definitie een soort perpetuum mobile.

Trots op haar

‘Vroeger had ik echt een hekel aan mijn haar. Droeg het kort, met veel gel. Het lijkt een ijzeren wet: wie krullen heeft wil steil haar, wie steil haar bezit wenst krullen. Het moment dat ik mezelf pas echt accepteerde kwam op mijn veertiende, in Italië. Ik smeerde er zonnebrandcrème in op vakantie, omdat erop stond “houdt haar zacht en soepel”. Toen had ik ineens mooie blonde krullen, een bruine huid en voor het eerst sjans. Ik moet er wel heel wat voor doen, hoor. Ik gebruik zes verschillende producten voordat mijn haar een

beetje zit: shampoo, conditioner, lotion, mousse, krulbooster en haarlak. Dat begint al onder de douche. Een krul moet een krul zijn en geen pluizenbos, vind ik. Dat kost mij ongeveer drie kwartier, en dat is exclusief de tijd die nodig is voor het aanbrengen van make-up en het uitzoeken van mijn kleding. Tsjá... Mensen spreken mij wel eens aan op mijn haar. Laatst zei iemand: “Je bent een droom.” Maar dat was een man, dus die neem ik niet al te serieus.’

Carien Frijn (24)

De verbeelding van het lichaam in kunst

Het intieme karakter van lichaam en huid hebben een aansprekende symboliek. Daardoor staan huid en lichaam vaak centraal in modeverschijnselen als make-up en piercing, in schilderkunst, beeldende kunst, film, toneel, dans en niet te vergeten literatuur, lectuur en poëzie. De huid is niet zelden een metafoor voor het leven zelf. Al deze kunstzinnige verbeeldingen benadrukken én bepalen de reputatie van de huid. Een reputatie die zo groot is, dat men ideaalbeelden koppelt aan de huid, waarbij cosmetica bij uitstek het hulpmiddel vormen bij pogingen te voldoen aan die ideaalbeelden. Een korte verkenning langs nog enkele kunstvormen.

Lichamen in verval geschilderd

Lucian Freud was 17 jaar oud toen hij in Londen het lichaam bekeek van zijn zojuist aan kanker overleden grootvader Sigmund. Hij herinnert zich ‘*a sort of hole in his cheek like a brown apple. That was why there was no death mask made, I imagine*’. Achteraf is elke duiding even eenvoudig als misleidend, maar in deze confrontatie ligt de kiem besloten van het latere kunstenaarschap van Lucian Freud. Alles wat werkelijk is, rot weg. Sterker nog: het verval is het bewijs dat wij leven. Freud is de chroniqueur van dat verval. Dat valt af te lezen aan de dodenmaskers die hij steeds is blijven maken en zijn schilderijen die hem wereldroem verschaften. Zijn werk staat bol van vleselijke lust, maar het zijn zonder uitzondering aangetaste lijven: lillend vlees, vol

groeven, rimpels, vlekken en littekens. Huid die ouder wordt, huid in het voorstadium van het rottingsproces. Het is soms moeilijk zijn werk mooi te vinden, maar het is onmogelijk dit werk niet te bewonderen.

Het beschreven lijf

De in 2012 overleden auteur J. Bernlef liet zich in de novelle *Het model* uit de bundel *Cellojaren* inspireren door Lucian Freud. Hij laat een naamloze vrouw aan het woord die haar hele leven poseerde voor een schilder, van wie wij alleen de voornaam vernemen: Lucian. Zij blikt terug op de dertig jaren dat zij voor hem model stond. Als 25-jarige poseerde zij voor het eerst, aanvankelijk aarzelend, een beetje meisjesachtig. Tien jaar later portretteert hij haar met rode vlekken in haar gezicht en op haar knieschijven. Alsof zij eczeem heeft. Het lichaam is aangetast. Lichtjes maar onmiskenbaar. Acht jaar later – de vrouw is inmiddels getrouwd en moeder – kijkt Lucian goedkeurend naar de striae op haar heupen: 'Een lichaam zonder littekens heeft voor mij geen schoonheid'. Tijdens de meest recente sessie maakte hij zelfs drie doeken van haar, snel geschilderd, binnen tien dagen. Haar huid bestaat nu uit grove penseelstreken, en zij denkt: 'mijn vlees is verf geworden'. Er klinkt tevredenheid in haar stem en dat is niet vreemd. Haar huid is bestendigd in een soort biografie van huidbeelden, met de kunstenaar als auteur. 'Er is immers geen man die de geschiedenis van mijn lichaam beter kent dan hij.' Haar levensgeschiedenis hangt voortaan in musea.

Naspel met slang in beeld

In het Musée d'Orsay in Parijs staat – of ligt, zo men wil – een beeld van een wit marmeren vrouw op een rococobed van gebeeldhouwde bloemen, *Femme piquée par un serpent*, van de Franse beeldhouwer Auguste Clésinger (1814-1883). De kronkelende vrouw in een extatische dwangstand

was een beeldschone courtesane die er warmpjes bij zat. Officieel was zij gebeten door een slang maar iedereen die de sculptuur aanzag, voelde hoe zij nagenoot van seksuele opwindings. Théophile Gautier schreef in *La Presse* van 10 april 1847: 'Deze vrouw is niet van marmer, ze is van vlees, zij is niet gehouwen, ze leeft, ze draait. Is dat illusie? Wie de hand op dit geaderde, kronkelende lijf weet te leggen, voelt niet de kou van steen, maar de lauwe warmte van vlees. Ze ligt op rozen en op bloemen die nauwelijks waarneembaar rood en blauw gekleurd zijn, in al haar onstuimigheid en ongedwongenheid van een heftig wulpse pose, een holle rug, het hoofd naar achteren gedraaid, het bovenlichaam omhoog gekeerd, waarbij haar trotse borsten de hemel torsen.' Het lichaam toont de beeldhouwer hier vol trots, met een paradoxale boodschap: overgeleverd aan lust of stuip trek-kend door het gif van een slang? Of vallen die twee dingen samen in die blanke, onbeschreven huid...?

Benefits Supervisor
Sleeping, Lucian Freud

Femme piquée par un serpent, Auguste Clésinger

Lijf als geheugensteuntje in de film

Een huid is nooit blanco. De huid is in zichzelf al een soort dagboek, waarop de geschiedenis zijn sporen nalaat. Hoewel dat elke dag gebeurt, zijn deze aantekeningen van het verouderingsproces vrijwel uitsluitend over langere tussenpozen te lezen, in het handschrift van vlekken, rimpels, plooiën of verschrompeling. Littekens zijn daarnaast een voortdurende herinnering aan heel concrete levensgebeurtenissen. Christopher Nolan presenteert in de film *Memento* een fascinerend voorbeeld. De jonge verzekeringsagent Leonard liep door de moord op zijn vrouw een ernstig trauma op. Zijn kortetermijngeheugen is beschadigd, maar hij is vastbesloten de dader te vinden. Het enige dat hij echter nog weet, is dat zijn vrouw is vermoord plus wie hijzelf is. De rest ontglipt hem voortdurend. De personen die hij ontmoet bijvoorbeeld, herkent hij de volgende dag al niet meer. Als geheugensteuntje heeft Leonard altijd een polaroid-camera bij de hand, waarmee hij foto's maakt van iedereen die hij spreekt. Maar foto's en onderschriften zijn onvoldoende. Voor de meest belangrijke mededelingen gebruikt Leonard zijn lichaam. Alle belangrijke feiten en meningen laat hij op zijn

→
Memento,
Christopher Nolan (regie)

huid tatoeëren. Zodoende staan op zijn armen en benen 'de feiten', zoals geslacht (man), bezigheid (drugsdealer) en de naam van de moordenaar van zijn vrouw. Breed staat – in spiegelbeeld – op zijn borstkas 'John G heeft mijn vrouw verkracht en vermoord', met daaronder 'Vind hem en dood hem'. De foto's en de tatoeages vormen het 'systeem', waarmee Leonard zijn leven documenteert. Het ultieme houvast zoekt hij via zijn lichaam.

Het lichaam als kunstwerk

Het menselijk lichaam kan in zichzelf een kunstwerk zijn. Dat kan door het presenteren van het eigen lichaam als kunstwerk, zoals de levende standbeelden in alle grote wereldsteden, met voorop Las Ramblas in Barcelona. Het kan ook binnen het kader van een kunstwerk als ballet en moderne dans. De kunstenares Orlan kiest voor het etaleren van het lichaam, terwijl fotografe Carla van de Puttelaar kiest voor het vastleggen van andermans of 'andervrouws' lichaam.

Bezielde dans

Dansers zijn als geen ander in staat het eigen lichaam in te zetten als kunstwerk, binnen het

raamwerk van een choreografie. Daarbij gaat het om de afstemming van muzikaliteit, motoriek en artistieke expressie. Die elementen moeten tot in de perfectie op elkaar afgestemd raken. Dansers zijn afhankelijk van de choreografie, maar omgekeerd is de choreograaf ook afhankelijk van zijn dansers. Rudi van Dantzig heeft altijd flink aan de dansers van het Nationale Ballet lopen sjoeren en duwen, zoals te zien is in documentaires. Als een bezetene joeg hij ze door de studio, niet omdat hij absolute perfectie nastreefde – daar heeft hij nooit zo aan gehecht – maar omdat kwaliteit en houdbaarheid van zijn werk afhankelijk zijn van een bezielde uitvoering. Persoonlijkheid, intentie, overtuiging, dat wilde Van Dantzig zien.

Salomé's Bijbelse dans had waarschijnlijk weinig meer om het lijf dan de glimp van een opbollende navel. Dat was toen waarschijnlijk niet anders dan nu: een meisje van wie het lichaam ontluikt, kan als zij wulps met haar buik, billen en borsten draait, een man helemaal van zijn stuk brengen. Dat gebeurde toen Salomé danste tijdens een feestmaal voor haar stiefvader Herodes en zijn hoge gasten. Herodes was ondersteboven van haar heupwiegerij en deed haar een belofte waar hij vrijwel meteen spijt van had. Zij mocht hem vragen wat ze wilde. Hij zou elke wens van haar inwilligen. Salomé ging te rade bij haar moeder Herodias – en die wist wel wat zij wilde: het hoofd van Johannes de Doper, de strenge profeet die overal had verkondigd dat haar (tweede) huwelijk met haar zwager Herodes onwettig was.

Mager beeld

Een extreem geval van lichaamspresentatie vertegenwoordigt de tweeling Liesbeth en Angelique Raeven (1971). In 2000 verscheen een advertentie op de vacaturepagina van *Het Parool*. De firma L.A. Raeven Analyse & Research Service ging in die annonce op zoek naar iemand met een heel specifiek profiel:

Salomé kreeg voor haar heupwiegerij het hoofd van Johannes de Doper van haar stiefvader Herodes.

Lengte > 170 cm; borstomvang < 82 cm; geen volledige borstontwikkeling; ruglengte = 40 cm; taille = 43 cm; heupen < 82 cm; lange en dunne armen van > 60 cm; lange dunne benen van > 100 cm, en lange dunne vingers/tenen. Tot aanbeveling strekt daarnaast: leeftijd < 28 jaar; onderontwikkelde secundaire geslachtskenmerken; afwezigheid okselhaar; verlies van hoofdhaar; spieren zichtbaar onder de huid, en kinderlijke uitstraling. Aanbevolen karaktereigenschappen: Ongebruikelijke eet- en drinkgewoonten; een gecontroleerd dagschema; ten minste één praktische handicap; niet in staat om te gaan met stressvolle situaties, en moeite om beslissingen te nemen.

De advertentie omschrijft nauwgezet het profiel van een anorexia patiënt. *Het Parool* trapte daarmee in een zogenaamde advertentie van een niet bestaande firma. Het was een verzinsel van kunstenaarscollectief 'L.A. Raeven'. Zij presenteren vooral video-installaties met henzelf in de hoofdrol. Zo

zitten de zusjes in *Wild Zone I* op de grond, delen af en toe een crackertje, of drinken op hetzelfde moment een slokje water of wijn. Af en toe valt een woord, de meeste tijd zwijgen ze. De galerie waar de video wordt vertoond, moet op hun verzoek bovendien zorgen voor een penetrante lichaamsgeur. Hun werk is indringend en confronterend. Zij tonen het leven van een anorexia patiënt in alle elementaire naaktheid, overtuigd van de zin van een dergelijk leven. In hun beginwerken is nauwelijks distantie tot het onderwerp van hun kunstwerken; zij zijn de kunstwerken. Ironie, dat zo vaak ademruimte verschaft, ontbreekt geheel. Pas in latere uitingen lijkt ironie binnen te sijpelen, want de titels van hun manifestatie zijn niet zonder grijns te lezen, zoals *Thinspiration* en *The less calories, the longer you live*.

Operatieve kunst

De Franse kunstenaar Orlan (1947) gaat ver, heel ver met haar lichaam. Ze liet haar lichaam transformeren via plastisch-chirurgische operaties. De operaties zijn als publieke gebeurtenissen uitgevoerd en gingen vergezeld van een filosofisch getinte, psychoanalytische of literaire tekst, die Orlan voorlas vanaf de operatietafel. Beroemde modeontwerpers verzorgden de kleding van haar medewerkers en de chirurgen, het decor was fantasierijk. Alles is gefilmd en als kunstwerk geëxposeerd in musea.

De plastisch chirurgen stonden aanvankelijk nogal sceptisch tegenover het geheel. De roep om een dergelijke ingreep komt normaliter voort uit mismaaktheid – bijvoorbeeld na een ongeval – of een gevoel van onvolmaaktheid over bepaalde delen van het lichaam. De wens van elke patiënt is daarbij vooral esthetisch gericht: fraaiër, mooier maken van het origineel. De drijfveer van Orlan is een heel andere. Zij streeft niet naar verfraaiing, zij stelt haar lichaam doelbewust ter beschikking voor eigen experimenten. Een mens kan in hoge mate beslissen wat er met zijn lijf gebeurt, maar er zijn

grenzen waarbij de chirurg de professionele standaard in acht moet nemen. Zo zal hij niet snel zijn medewerking verlenen aan moedwillige verminking. Zie daar het dilemma van de e(s)th(et)icus: is hier sprake van verminking of van een kunstwerk?

Gefotografeerd

De in Amsterdam werkende fotograaf Carla van de Puttelaar zit haar modellen heel dicht op de huid. Letterlijk. De huid, het naakte lichaam, is haar onderzoeksterrein. Zij wordt 'de onbetwiste grootmeester van de blanke huid' genoemd. Niet het perfecte lichaam of een knap gezicht interesseren haar, maar iemands houding of lichaamstaal, die ene moedervlek, de met sproeten bespikkelde huid, bloedvaten die door de huid schemeren, het specifieke karakter van het model of de onnavolgbare manier waarop het innerlijk door het lichaam heen schijnt.

'Moedervlekjes en ook tijdelijke kenmerken zoals schrammen in de huid laat ik graag zien. Ze geven het beeld spanning, schoonheid en kwets-

Plastische chirurgie als 'kunst' op je eigen lichaam: Orlan.

Carla van de Puttelaar
toont het lichaam
inclusief de bijbehorende
oneffenheden.

baarheid. Het is een open, proefondervindelijk proces. Soms raak je gefascineerd door aderen die door de huid heen schemeren of je bent geraakt door een afdruk van kleren of een blauwe plek. Zulke dingen beschouw ik echt als cadeautjes', aldus Van de Puttelaar.

Wie een van haar mooiste foto's ziet kan niet anders dan die stelling beamen. Blauwe plekken zweven vlak onder het huidoppervlak, en de afdruk van een kanten slip siert nog de heup. Vooral het laatste toont het voorbijgaan van de tijd. Want hoe lang nog zal de afdruk van kant op de huid zichtbaar zijn? Niet lang.

Schepper

De vraag rijst: draait het bij lichamen in de kunst en kunst op een lichaam uiteindelijk allemaal gewoon om de platte biologie – pronken – of zit er toch meer achter? Wie biologie en evolutie op zichzelf als een kunstwerkje ziet, komt al snel uit bij God als kunstenaar. Een God die in al wat hij schept, een wezen creëert dat zijn oneindige cre-

atie tracht te doorgronden; die hij een vernuft meegeeft dat zich gaandeweg steeds verder ontplooit met de bedoeling er achter te komen waarom de schepper dit alles heeft geschapen. Dat is de kunst met hoofdletter K: de schepping van een schepsel dat zijn schepper naar de kroon steekt. De mens die zijn 'zijn' ontleent aan zijn hebben (en houden).

Daarnaast is een meer concreet antwoord denkbaar: het lichaam is in de kunst een dankbaar subject én object. Het lichaam is dan zowel middel – om te experimenteren bijvoorbeeld – als doel: het lichaam als 'doek' voor de verbeelding. Voor kunstenaars is het lichaam mede zo fascinerend omdat het hier om een levend iets gaat. Een organisme dat ploetert, ademt, zucht, kreunt en wat al niet meer. Het lichaam is daarmee een symbool voor het leven zelf. Uiteindelijk draait het in het leven, in verhalen, in kunst om 'betekenis'. Dat maakt de studie van het lichaam in de kunst even boeiend als complex. Want scheppen en herscheppen gaan hand in hand met betekenis geven, daarop commentaar te geven en te krijgen, en vervolgens commentaar op commentaar...

Van de Puttelaar toont de kijker de gewone huid van het gewone lichaam van de gewone mens, nooit puntgaaf. Dan blijkt het gewone lichaam, in al zijn oneffenheden, juist dankzij zijn oneffenheden, een natuurlijk kunstwerk. Al is het een kunstwerk dat altijd 'in ontwikkeling' is. Net als mode en smaak, is het menselijk lichaam aan de seizoensinvloeden overgeleverd. Schoonheid komt, schoonheid verdwijnt, in een voortdurende wisselwerking.

'Alles wat mooi is, vind ik zo mooi'

'Alles wat mooi is, kan ook heel lelijk zijn'

'En alles wat geweest is, kwam dat?'

'Dat kwam'

'Maar het komt niet meer'

'Nee, het komt niet meer'

Herenleed

‘Als Rihanna een Dali-snor onder haa

■ TATOEKUNSTENAAR HENK SCHIFFMACHER

‘HET LIGT aan je gereformeerde opvoeding!’ Tatoepionier Henk Schiffmacher (Harderwijk, 1952), neemt geen blad voor de mond, zoveel is duidelijk. Als ik hem vraag hoe het komt dat ik met mijn inktloze huid denk dat ik de norm ben, en hij met zijn van top tot teen getatoeëerde lichaam de uitzondering, geeft hij vol overtuiging de schuld aan de conservatieve, protestantse volksaard van de Nederlanders anno nu. ‘Het ligt aan die types als Luther, Calvijn en Zwingli. Die hebben het verpest. Binnen de meer barokke, Katholieke stroming heb je die problemen met uitbundige versiering van je lichaam veel minder.’

Schiffmacher heeft het gelijk van de geschiedenis aan zijn zijde. Veel van de oude gemummificeerde stukken lichaam die ooit zijn gevonden zijn getatoeëerd; van de 2.500 jaar oude *chief* van de Scythen, die in Rusland is gevonden, tot Ötzi, de sneeuwman uit Oostenrijk. ‘Volgens mij kun je dat verklaren uit de primaire behoefte van intelligente mensen om zich te onderscheiden van dieren’, zegt Schiffmacher. ‘In de menselijke geschiedenis is het versieren van je lijf eerder de norm dan de uitzondering. Alleen sinds die gereformeerden het voor het zeggen hebben, hebben we seks in het donker en is zelfs make-up des duivels.’ Maar het kan altijd nog erger, benadrukt Schiffmacher. ‘Er zijn tijden geweest dat tatoeages zelfs verboden waren, maar dat was altijd onder dictators als Hitler, Stalin, Marcos of Soeharto. En daar haalden ze dan altijd een of andere van God gegeven boodschap bij.’

Tattoo museum

Zijn eigen eerste tatoeage – *tattoo*, in het universele internationale jargon – liet Schiffmacher zetten toen hij halverwege de twintig was. Nu, op zijn zestigste lijkt alleen zijn gezicht nog onbewerkt. ‘Een tattoo is een uiting van een bepaalde periode in je leven. Zoals de geschiedenis ook zijn sporen achterlaat in de vorm van rimpels en littekens, zo kun je die geschiedenis ook zelf laten zien met tatoeages. Een tatoeage is een non-verbale manier van communiceren met je omgeving. Ik vind het vaak zelfs een ontroerende manier om te laten zien wie je bent en hoe je denkt.’

In de loop der jaren heeft Schiffmacher zich ontwikkeld tot dé ambassadeur voor de tattoo, in Nederland en daarbuiten. Ook wereldsterren als Robbie Williams, Kurt Cobain, Lady Gaga en de Red Hot Chilipeppers lagen bij hem onder de naald. ‘Ik durf gerust te stellen dat het voor een groot deel aan mij te danken is dat de tattoo weer een beetje meer geaccepteerd is geworden.’

Sinds de jaren zeventig verzamelt hij ook alles wat met versiering van het menselijk lichaam te maken heeft: van piercings en andere objecten, tot echte stukken huid met tatoeages er op. ‘Mijn oudste stuk is de gemummificeerde arm van een Peruaanse Nazca-vrouw, van 2.500 jaar oud.’ Sinds november 2011 is die collectie van Schiffmacher te zien in het Amsterdam Tattoo Museum, tegenover Artis, ‘het grootste tattoo museum ter wereld. Door alle drukte die dat met zich mee brengt kom ik eigenlijk nauwelijks meer aan het eigenlijke tatoeëren toe.’

r neus getatoeëerd wil hebben, dan zet ik die.'

Schiffmacher voor het
Amsterdam Tattoo Museum

Spijt

Dat iemand ooit spijt van een tattoo kan hebben, dat wil erbij Schiffmacher niet in. 'Wat is dat nou voor onzin?! Je bedoelt dat je de initialen van een vriendin weg wilt halen als het uit is? Dat is toch geen optie? Een *tattoo lasts longer than a romance*, vriend! Het leven laat zijn sporen na op een lichaam. Je billen of je tieten gaan hangen, je tandvlees kruipt omhoog, en ja, de sporen van een romance kun zien in een tattoo. Dat is allemaal dezelfde categorie onomkeerbare sporen van het leven. Ik hoor dat ook van studenten die bij de anatomielessen een preparaat op tafel krijgen waar een hartje of een anker of zo op blijkt te staan. Dan is het ineens niet meer een doods preparaat, maar wordt het weer wat het echt is: een onderdeel van iemand die liefde en verdriet heeft gekend.'

Schiffmacher vindt overigens wel dat je een beetje moet nadenken over een tattoo. 'Achteraf laseren is hoe dan ook geen optie. Door die laserbehandeling gaan inktdeeltjes door je lijf zwerven. Geen idee wat daar op den duur mee gebeurt. En je moet een beetje vooruit denken. Als je weet dat je billen ooit gaan hangen, dan moet je daar rekening mee houden bij het ontwerp. Met opzichtige politieke uitingen moet je volgens mij ook voorzichtig zijn. En het is ook niet heel handig om met een duidelijke Feyenoord-tattoo in de Arena rond te gaan lopen, of met 'AFCA' in de Kuip. Maar verder? Er is nu wat gedoe over die zangeres Rihanna die een tattoo in haar gezicht zou willen. Nou ik kan je wel zeggen, als ze bij mij aanklopt omdat ze een Dali-snor op haarbovenlip getatoeëerd wil hebben, dan zet ik die met plezier voor haar.'

Of het nu is via seks, of via de verkoop van een verwijderd voorhuidje, een nier of een skelet, het lichaam is al vele eeuwen een bron van inkomsten, stelt Erwin Kompanje.

5 Bron van inkomsten

■ DR. ERWIN KOMPANJE

HET MENSELIJK lichaam en onderdelen daarvan vertegenwoordigen al vele eeuwen een financiële en economische waarde. Zo verhuren vrouwen hun lichaam om geslachtsgemeenschap of andere seksuele handelingen mee te hebben. Andere vrouwen stellen hun baarmoeder beschikbaar voor het voldragen van een foetus. Voor flink geld uiteraard. Uiteraard zijn er ook mannelijke prostituees voor mannen en vrouwen. Mismaakte mensen of mensen met lichamelijke afwijkingen zoals reuzen, dwergen, albino's, extreem dikke mensen, vrouwen met baarden en mensen met extra ledematen konden in vorige eeuwen tegen betaling bezichtigd worden op kermissen en in circussen. Ouders stelden in vorige eeuwen hun doodgeboren mismaakte pasgeborenen ten toon. Andere mismaakten hun gezonde kinderen om zo geld te kunnen verdienen. Zij konden dan tegen betaling door het publiek worden bekeken. Er is handel in organen voor transplantatie, maar ook in sperma en eicellen. Huid, bijvoorbeeld de huid die overblijft na penisbesnijdenissen, heeft een flinke commerciële waarde. Ook bloed is veel geld waard.

Na de dood hebben menselijke skeletten, schedels en organen financiële waarde voor anatomieonderwijs. Tot halverwege de negentiende eeuw

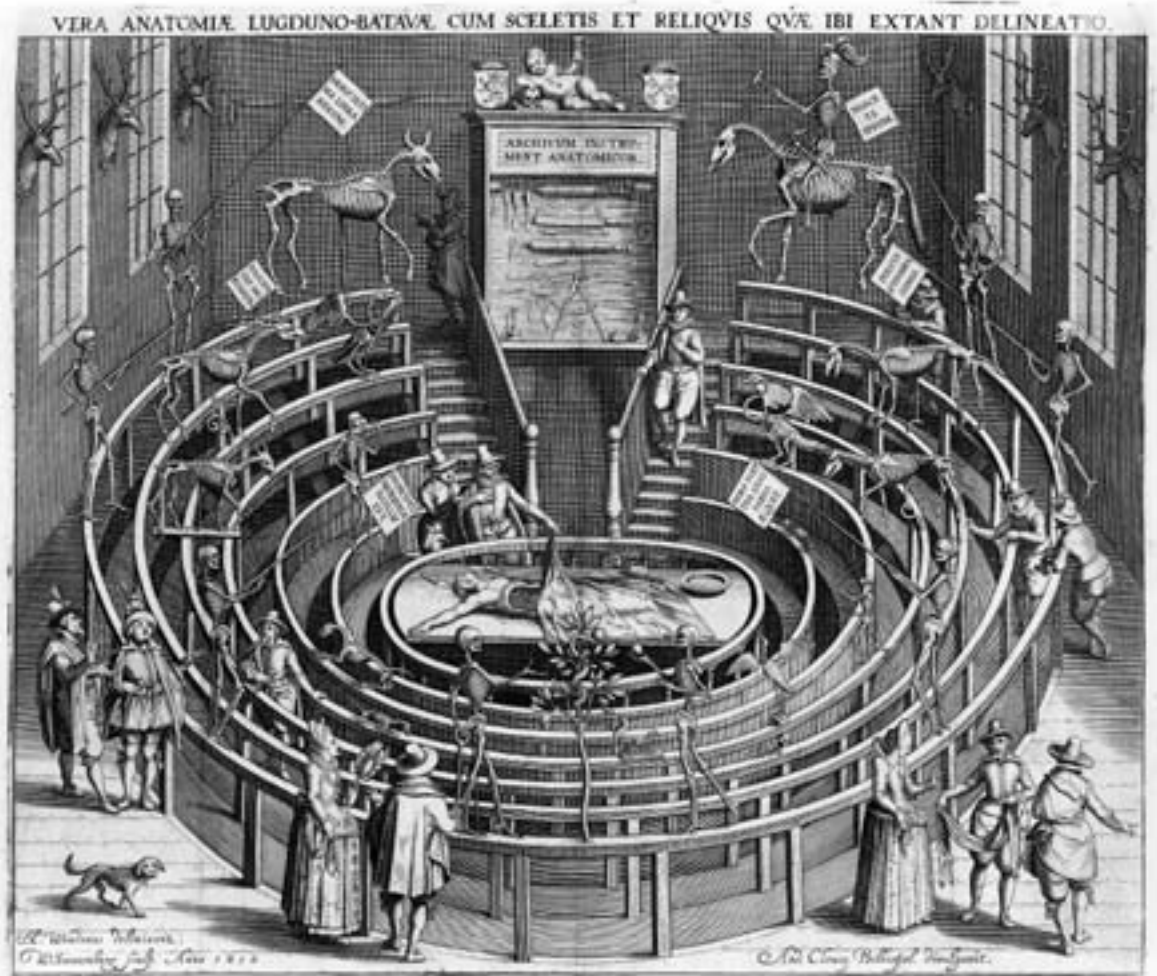
betaalden anatomen geld voor verse lijken voor het anatomieonderwijs. Lijkrover was toen een beroep waar goed geld mee te verdienen viel. Mensen betaalden – en betalen nog steeds – gretig geld om bij een openbare lijkopening aanwezig te kunnen zijn. Kortom het menselijk lichaam en de onderdelen daarvan zijn geld waard.

Botten te koop

Voor het medisch onderwijs zijn echte menselijke skeletten en schedels onmisbaar. In botten zit dus handel. Tussen 1850 en 1985 werden vele honderdduizenden menselijke skeletten en schedels legaal vanuit India geëxporteerd naar de VS en Europa. In 1984 exporteerde India ruim 60.000 menselijke schedels naar de VS. In 1985 kwam er een wet in India die deze handel verbood. Daarna kwamen veel skeletten uit Haïti, maar ook nog steeds veel uit India, nu via de illegale markt. Het was immers zeer lucratieve handel.

In een overbevolkt land als India waren menselijke lijken ruim voorhanden die in grote verwerkingsfabrieken werden schoongemaakt, gebleekt en gemonteerd. De schoonmakers van de rotende lijken verdienden ongeveer \$ 1,25 per dag. De schoongemaakte en gemonteerde skeletten werden daarna doorverkocht aan de tussenhande-

Het Anatomisch Theater van de universiteit in Leiden, begin zeventiende eeuw

laren voor circa \$ 45,-. In de VS kost een compleet menselijk skelet nu circa \$ 4.000,-.

Anno 2012 kun je nog steeds menselijke botten kopen. Bij bedrijven als *Osta International* of *Skulls-unlimited.com* kun je online echte schedels, losse beenderen en complete skeletten bestellen. Een dijbeen kost zo'n \$ 190,-, een onderkaak met tanden \$ 430,-. De prijzen van complete skeletten zijn op aanvraag, maar lopen op tot vele duizenden dollars.

Legaal maar gevoelig

Een bot of skelet is geen individu meer. Zodoende is in de meeste landen het bezit van en handel in menselijke beenderen wettelijk toegestaan. Zo ook in Nederland. Op Marktplaats en Ebay worden menselijke schedels en botten met regelmaat aangeboden.

Toch ligt het verzamelen en bezit van menselijke skeletdelen moreel gezien gevoelig. Zo werden in juli 2010 zes schedels van Urkers herbegraven op het Urker kerkhof. In 1877 waren de schedels

door de Hilversumse arts Hengel ‘gestolen’ van de begraafplaats en overgedragen aan de hoogleraar professor Pieter Harting die ze voor antropologisch onderzoek gebruikte. Uiteindelijk kwamen ze in het Universiteitsmuseum van Utrecht terecht.

Maar oude moraal wordt met moderne moraal beoordeeld. Op advies van de ‘Ethische Code Commissie van de Nederlandse Museum Vereniging’ droeg de universiteit ze over aan het ‘Comité Urker schedels’.

Ook in andere landen spelen deze sentimenten. Oorspronkelijke bevolkingsgroepen als de Inuit, Aboriginals en Maori eisen regelmatig verzameld skeletmateriaal op om het vervolgens ritueel te kunnen herbegraven. Musea, waar de skeletresten bewaard worden, zwichten vaak onder de zware morele en maatschappelijke druk, maar vaak pas nadat professionele afgietsels van de stukken waren gemaakt. Het Utrechts Universiteitsmuseum redeneerde bijvoorbeeld dat de Urker schedels verzameld waren in een tijd met andere normen en waarden en dat zij dienen als tijdsbeeld van andere wetenschapsbeleving.

Musea zijn heel bang voor precedentwerking. In de ethische code voor musea uit 2007 staat: ‘Verzoeken tot verwijdering van menselijke resten of objecten met een religieuze betekenis uit een openbare tentoonstelling, komende uit de betrokken gemeenschappen, worden met respect en gevoel behandeld. Voor verzoeken tot teruggave geldt hetzelfde. Voor de behandeling van dergelijke verzoeken worden heldere richtlijnen opgesteld. Het verschil met skeletten in musea en de handel in skeletten en skeletdelen is dat de laatste veel anoniemer zijn dan de eerste. Vandaar dat de handel in skeletdelen over het algemeen op weinig weerstand hoeft te rekenen.

Ter lering, vermaak en inkomsten

Een bijzondere vorm van het publiekelijk tonen van medische en anatomische curiositeiten is het

tentoonstellen van ongeprepareerde dode pasgeborenen met ernstige aangeboren afwijkingen in de zestiende tot negentiende eeuw. In veel gevallen werd voor bezichtiging geld gevraagd. Zoals straatmuzikanten of verkopers van de daklozenkrant nu, zagen bedelaars een lijkje als bron van inkomsten. Dergelijke tentoongestelde babylijkjes trokken grote drommen mensen. Ter lering, maar vooral ter vermaak.

Christopher Krahe beschrijft in 1684 in de *Philosophical Transactions* een dergelijke tentoonstelling. Het lijkje van een monsterlijk kind dat op 29 februari 1684 in Heisagge in Zuid-Jutland in Denemarken was geboren werd bij de lokale kerk getoond. Het trok ongeveer honderd nieuwsgierigen. Na drie dagen begon het lijkje te ver te ontbinden om nog gezien te kunnen worden. Het kind had, volgens de omschrijving van Krahe, een ‘hoed van vlees’, een staart, misvormde armen en had teveel vingers en tenen. Daarnaast was er een vleesbal zichtbaar op zijn linker been. De vader van het onfortuinlijke kind was soldaat in het leger en was, terwijl zijn vrouw zwanger was, op dezelfde plaats door een musketkogel gewond geraakt. Vaak werden dit soort verklaringen gezocht voor het ontstaan van aangeboren afwijkingen. Als er tijdens de zwangerschap

In 2010 kwamen zes schedels uit het Universiteitsmuseum in Utrecht weer ‘thuis op Urk’.

Het Museum Vrolik, onderdeel van het AMC in Amsterdam

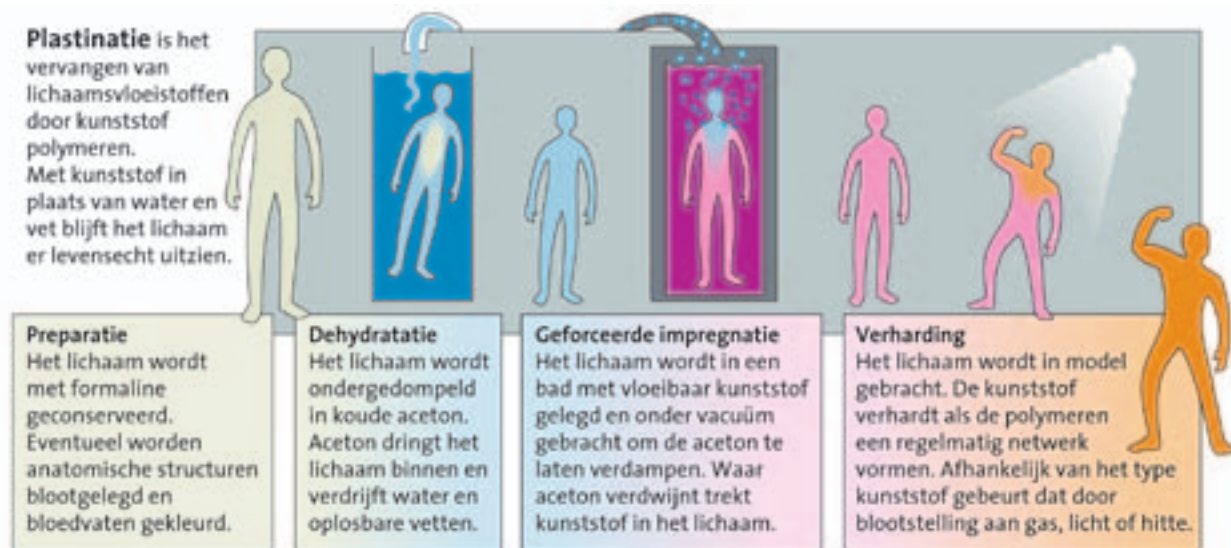
een kikker of pad op het bed van de moeder was gesprongen bestond de kans dat het kind met een 'paddenkop' (=anencefalie) werd geboren.

In de wetenschappelijke literatuur uit de zeventiende eeuw zijn vele pasgeborenen met aangebore

ren afwijkingen beschreven en afgebeeld. Opvallend is dat vrijwel alle mismaakte kinderen, de meeste doodgeboren of kort na de geboorte overleden, werden afgebeeld als zijnde levend. Zo ook het misvormde kind uit Jutland. Alsof het zo kon wegllopen. Pas in de negentiende eeuw werden de misvormde kinderen dood geïllustreerd. We weten door deze publicaties veel over het voorkomen van aangeboren afwijkingen in vorige eeuwen. In het dode kind uit Denemarken is het eerste geval van het Meckel-Gruber syndroom herkend.

Monsters

Al eeuwen is de mens gefascineerd door monsters, menselijke of dierlijke pasgeborenen met aangeboren afwijkingen. In rariteitenkabinetten en anatomische verzamelingen, die vanaf de vijftiende en zestiende eeuw ontstonden, waren zulke 'spelingen der natuur' altijd prominent aanwezig geweest. In veel van die verzamelingen kon ook de gewone burger zich tegen betaling vergapen aan deze en andere anatomische bezienswaardigheden. Een bekend voorbeeld van zo'n verzameling in

Günther von Hagens met zijn 'anatomische kunst'.

Nederland was die van de Amsterdamse arts Frederik Ruysch (1638-1731). Medici hoefden overigens niet te betalen om in Ruysch anatomisch museum binnen te komen. De sfeer rondom de verzamelaar Frederik Ruysch is mooi beschreven in de boeken *Vingers van marsepein* van Rascha Peper en *De Doodskunstenaar* van Luuc Kooijmans. In de tijd van Ruysch waren menselijke resten al veel geld waard. Mits goed geprepareerd. Ruysch maakte ware kunstwerken met anatomisch materiaal. Hij vervaardigde indrukwekkende bergjes van gal- en blaaststenen. Skeletjes van foetussen werden er omheen gezet met vaandels en teksten om de toeschouwer te herinneren aan diens sterfelijkheid. In 1717 verkocht Ruysch zijn hele collectie voor een fors bedrag aan tsaar Peter de Grote. De tsaar bouwde voor de collectie de Kunstkamera. Er zijn nog steeds 916 preparaten in St Petersburg aanwezig.

In de loop van de achttiende eeuw werden aangeboren afwijkingen steeds meer systematisch en volgens toenmalige wetenschappelijke inzichten verzameld. Die wetenschappelijke interesse in

aangeboren afwijkingen is ook terug te zien in de negentiende-eeuwse verzameling van de Amsterdamse vader en zoon Gerard Vrolik (1775-1859) en Willem Vrolik (1801-1863). Het Museum Vrolikianum was een bezienswaardigheid onder nationale en internationale artsen en wetenschappers. Het museum bestond uit ruim 5.000 preparaten, waarvan ruim vijfhonderd dierlijke en menselijke aangeboren afwijkingen. Verder bestond de verzameling uit menselijke en dierlijke skeletten en schedels, pathologische preparaten en anatomisch materiaal van bijzondere dieren, die veelal uit de nabijgelegen dierentuin Artis werden verkregen. Een groot deel van de collectie is bewaard gebleven en nog steeds in een permanente tentoonstelling te bewonderen in Museum Vrolik in het AMC in Amsterdam.

Levende lijken

Een moderne Frederik Ruysch is zonder twijfel de Duitse anatoom Günther von Hagens. Via een anatomische prepareertechniek, plastinatie, kunnen menselijke en dierlijke lijken zodanig gecon-

serveerd worden dat alle inwendige onderdelen als zijnde 'in levende staat' tentoongesteld kunnen worden. De collectie van plastinaten was onder de naam *Körperwelten* in Duitsland voor het eerst te zien in de winter van 1997-1998. De tentoonstelling was direct een groot succes: bijna 780.000 bezoekers in de eerste vier maanden! Zowel medische professionals als gewone burgers betaalden grif geld om de anatomische preparaten te kunnen bewonderen.

In de jaren daarna zijn de geplastineerde lijken in vele wereldsteden voor miljoenen bezoekers tentoongesteld. Er is grof geld mee verdiend, niet alleen met de lichamen, maar ook met de lijvige, rijk geïllustreerde catalogi. Hoewel de meeste bezoekers de tentoonstelling prijsden, was er ook protest, zij het in beperkte mate. In Londen bedekte een bezoeker het geplastineerde lichaam van een zwangere vrouw en een andere bezoeker ging een geprepareerd lichaam met een hamer te lijf.

Geplastineerde menselijke lichamen zijn ook te koop. Voor zo'n € 70.000,- word je de trotse eigenaar van een compleet geplastineerd menselijk lichaam. Von Hagens zegt zelf alleen te verkopen aan 'geautoriseerde kopers', zoals musea en universiteiten. Tussen 1999 en 2006 verdiende hij 40 miljoen dollar aan deze handel. In China stond in die tijd een enorme plastinatie fabriek. Uiteindelijk leverde het tentoonstellen van de geplastineerde lijken Von Hagens ruim 900 miljoen dollar op. Lijken zijn veel geld waard!

Openbare lijkschouwing

Op het schilderij 'De anatomische les van doctor Tulp', van Rembrandt (1632) is een lijkschouwing op te zien. Vele anatomen hebben zich, met name in de zeventiende eeuw, omringd door andere artsen, chirurgijns en zij die daarvoor in opleiding waren op deze manier laten vereeuwigen. Een eeuw eerder ging dat anders. Op de zogenoemde

'frontispice' (de grote illustratie naast de titelpagina) in de anatomische atlas van Andreas Vesalius uit 1543 is centraal de anatoom te zien die het lijk geopend heeft. Daaromheen is het een drukte van belang: wetenschappers, maar ook bestuurders van de stad, leden van de kerk en het gewone volk. Op de voorgrond zien we een man met blote benen, een jongen met een aap en een man met een hond. De openbare lijkschouwing ter lering ende vermaak.

In 2002 trok Günther von Hagens opnieuw belangstelling door in een Oost-Londense galerie een drie uur durende openbare lijkschouwing te voltrekken op het lichaam van een 72-jarige Duitser. Zijn 500 toeschouwers betaalden 19 Euro per persoon om erbij aanwezig te kunnen zijn. De openbare obductie werd op de commerciële televisie op *Channel 4* uitgezonden: de eerste openbare autopsie in Groot-Brittannië in meer dan 170 jaar.

Openbare lijkschouwingen zijn sinds 1832 officieel verboden in Groot-Brittannië, zodat de vraag rees of de wet werd overtreden. Het werd 'goedgepraat' door te stellen dat het een kunstuiting was. Günther von Hagens stelde na de autopsie dat de tijd voorbij was dat anatomie voor de medische elite voorbestemd was. We waren weer terug bij af: de openbare lijkschouwing ter lering ende vermaak. Mensen stellen hun lichaam na hun dood graag af aan Von Hagens. Alleen in al Duitsland zijn er ruim 5.000 geregistreerde donoren.

Ouders met onzuivere bedoelingen

De meeste ouders houden van hun kinderen en zullen alles wat in hun vermogen ligt doen om hen te beschermen tegen het oplopen van lichamelijke of geestelijke schade. Niet alle ouders redeneren zo. Zo werd in juni 1593 in Parijs een jongentje van ongeveer anderhalf jaar oud tegen betaling aan het publiek getoond. In vorige eeuwen was het heel gebruikelijk dat mismaakte pasgeborenen en kinderen aan het publiek werden getoond. Als de

Hoeren en lichtekooien

In de volksmond wordt een prostituee hoer of lichtekooi genoemd, een bezoeker een hoerenloper. Het woord hoer is afgeleid van het Oudnoorse *hóra*, wat 'overspelige vrouw' betekent. Mannen die zich beschikbaar stellen aan vrouwen worden meestal gigolo's genoemd.

De bekendste vormen van prostitutie in Nederland zijn raamprostitutie, bordeelp prostitutie en tipelp prostitutie. Vooral de laatste vorm ondervindt veel kritiek vanwege het prostitueren door heroïneverslaafde vrouwen die besmettelijke ziekten als HIV en hepatitis kunnen overbrengen. In Nederland zijn momenteel circa 30.000 fulltime prostituees werkzaam. De meeste prostituees zijn prostituee geworden puur om financiële redenen.

Naar schatting 15% van de prostituees wordt onvrijwillig tot het werk gedwongen. Zij worden vaak financieel uitgebuit. Tippelaars staan erom bekend dat zij werken om geld te verdienen om heroïne te kunnen kopen. Prostitutie is van alle tijden en alle culturen. Onderdrukking van prostitutie is vooral ingegeven door religieuze motieven, maar in de negentiende eeuw ook vanuit het perspectief van geslachtsziektenbestrijding. Vooral om de verspreiding van syfilis in te dammen werden regelingen en controlesystemen in het leven geroepen. In de negentiende eeuw werd syfilis vooral door prostituees verspreid. Aan het einde van de negentiende eeuw waren er in Frankrijk meer dan een miljoen met syfilis besmette burgers.

De seksuele bron van besmetting en het uiterlijk goed zichtbare verval maakte dat syfilis vooral in de vorige eeuwen door velen gezien werd als een straf voor zedeloze losbandigheid en diepe verdorvenheid. Vooral mateloze en overspelige mannen liepen de *vuyle siekte* op door seks te bedrijven met immorele hoeren: *coitus impurus*. De New Yorkse arts Robert W. Taylor schrijft in zijn vuistdikke standaardwerk uit 1895: '*Directe syfilitische infecties komen frequent voor door onnatuurlijke en dierlijke methoden van verwennerij tussen personen van de zelfde of andere sekse.*' De Amsterdamse dermatoloog Samuel Mendes da Costa schrijft in 1914: '*Het krijgen van syphilis is een ongeluk; het overbrengen*

der ziekte op een ander een daad, waarvoor men verantwoordelijk is en die, als zij bewust bedreven wordt, een misdaad genoemd moet worden.'

Deze laatste stelt dat geslachtsgemeenschap met een geïnfecteerde prostituee de grootste kans op besmetting levert. De kans is, zo schrijft hij, één op drie. Als een man na drie bordeelbezoeken nog geen syfilis heeft opgelopen, dan mag hij zich volgens Mendes da Costa '*onder de door het lot bevoorrechten rekenen.*' Een waar Russisch roulette dus.

Geslachtsziektebestrijding en prostitutie zijn sinds begin 1800 nauw verbonden. Er zijn weinig andere ziekten die zo sterk tot morele beoordeling en veroordeling aanleiding gaven als syfilis. De geschiedenis herhaalde zich rond na 1980 met HIV en AIDS, een andere infectieziekte met groteske gevolgen die in de meeste gevallen door seksuele handelingen wordt overgebracht.

De Amsterdamse Wallen

ouders erbij aanwezig waren wilden zij daar graag geld voor hebben. Het jongentje dat in Parijs op het plein voor de Notre Dame werd getoond had een grotesk waterhoofd. Een waterhoofd is een relatief algemene aangeboren afwijking waarbij de afvoer van hersenvocht is belemmerd. Het hoofd waarvan de schedelbeenderen nog niet zijn vergroeid zijn kan daardoor tot enorme grootte opzwellen. De ouders van het ventje toonden hun misvormde kind tussen andere mismaakte pasgeborenen en volwassenen met afzichtelijke afwijkingen.

De arts Lodovicus Wallier bezocht regelmatig de plaatsen in Parijs waar mismaakten getoond werden of zichzelf vertoonden. Hij hoopte bijzondere gevallen te vinden. Wallier bekeek het knaapje met het waterhoofd, maar vertrouwde het niet. De ouders werden door de kritische arts onrustig. Later kwam de arts met enige vertegenwoordigers

van de plaatselijke overheid en soldaten terug op het plein. De ouders werden gearresteerd en ook het kind met het waterhoofd werd meegenomen. Na langdurige ondervraging bekenden de ouders het 'waterhoofd' zelf te hebben veroorzaakt. De vader had een klein sneetje in de hoofdhuid gemaakt en elke dag lucht tussen hoofdhuid en schedelbeenderen geblazen, net zolang totdat het hoofd zo groot was dat het op een aangeboren waterhoofd leek. Na het inblazen van de lucht sloot hij het gaatje met warme was af. De ouders dachten door een mismaakt kind aan het publiek te tonen veel geld te kunnen verdienen. Bij gebrek aan zo'n kind mismaakten zij hun zoon zelf maar. De ouders werden uiteindelijk voor hun 'snoode en Goddeloze daad' met de dood gestraft.

De Duitse arts en chirurgijn Fabricius Hildanus beschrijft het voorval in zijn *Centuriae*, een boek

Fabricius Hildanus
beschreef 600 gevallen van
moedwillige verminking.

met maar liefst zeshonderd bijzondere medische gevallen. Aan het einde van de twintigste eeuw introduceerde de kinderarts John T. Stutts de term ‘*Malingering by proxy syndroom*’ voor dit soort ziekelijke daden: mismaken van een naaste. Sindsdien is er maar een handvol wetenschappelijke publicaties over verschenen. Tegenwoordig komen ouders op andere manieren gemakkelijker aan hun geld.

Onderdelen te koop

In de bio-tech industrie staat de term ‘neonatale fibroblast’ voor cellen die verkregen worden uit babyvoorhuidjes. Opgekweekte voorhuid, rest-materiaal van besnijdenissen, brengt in de VS circa € 800 tot € 1.100 per eenheid op. Het wordt gebruikt om kunsthuid van te maken, bijvoorbeeld voor de behandeling van brandwonden. Door het opkweken van een enkele voorhuid kunnen zo’n 20.000 eenheden kunsthuid worden geproduceerd. Een enkele voorhuid kan zo dus \$ 100.000 opleveren.

SkinMedica en Invitrogen Corp zijn grote bedrijven die voorhuiden van besneden jongetjes verwerken tot kunsthuid. Zij verdedigen hun werk met het argument dat fibroblasten in principe uit allerlei huddelen gemaakt kunnen worden, maar dat voorhuidjes van besneden jongentjes anders in de vuilnisbak belanden. Bovendien is de voorhuid van pasgeboren jongentjes van superieure kwaliteit vergeleken bij de huid van oudere mensen. Er wordt niet alleen kunsthuid gemaakt uit de fibroblasten, maar ook antiveroudering gezichts-crème. Niemand minder dan Oprah Winfrey heeft in haar show deze crème gepromoot. Nog een stap verder is de Vavelta injectie, waarbij neonatale fibroblasten onder de huid worden ingespoten. Het resultaat: een mooie gladde huid zonder rimpels. De voorhuidhandel is in de VS een ware miljoenen-business.

Sperma en eicellen te koop

In april 2012 opende de eerste eicelbank van Nederland haar deuren. Vrouwen kunnen daar eicellen afstaan, die vervolgens gebruikt worden om onvruchtbare vrouwen te helpen. Omdat handel in lichaamsmateriaal in Nederland verboden is krijgen de vrouwen een ‘onkostenvergoeding’ van duizend euro.

Tot nu toe zoeken veel onvruchtbare vrouwen hun toevlucht voor het verkrijgen van eicellen in

Bloedgeld?

Een bloeddonor geeft in Nederland zijn bloed 'om niet'; het is een altruïstische daad. Voor de afnemer, de bloedbank Sanquin, ligt dat vervolgens wat anders. Sanquin

is een bedrijf dat bloed- en plasmaproducten verkoopt. Het is niet helemaal een 'gewoon' bedrijf omdat de overheid (mede) bepaalt wat de prijs van de producten mag zijn. Ziekenhuizen zijn afhankelijk van Sanquin waar het aankomt op bloed- en plasmaproducten. Per jaar wordt zo'n 900.000 keer ongeveer een halve liter bloed gedoneerd door welwillende donoren. Dat is dus 450.000 liter bloed. De prijs voor een bewerkt zakje bloed bedraagt ruim twee honderd euro.

Nederlandse ziekenhuizen kopen per jaar meer dan een half miljoen zakjes bloed. Dat vertegenwoordigt dus een waarde van ruim honderd miljoen euro.

Er is de laatste jaren discussie geweest over de omzet, de winst en over de salarissen van het bestuur van Sanquin. In reactie daarop stelt het bedrijf dat Sanquin een complexe organisatie is, vergelijkbaar met een ziekenhuis of een farmaceutisch bedrijf, en dus ook vergelijkbaar geleid moet

worden. Bovendien blijkt de kwaliteit van bloedproducten beter in landen waar de donor het bloed om niet geeft. Wanneer er geld wordt gegeven voor bloed, trekt dat donoren aan die geld nodig hebben en de ervaring leert dat de gezondheid van die donoren gemiddeld slechter is dan die van onbetaalde vrijwilligers. Feit blijft dat Sanquin uit een product dat 'gratis' wordt afgestaan veel geld weet te genereren; voor sommigen een ongemakkelijk gegeven.

het buitenland of op internet. De prijs van een eikel is daar al gauw € 3.000. In Spanje krijgen vrouwen circa € 900 voor een eikel. Briljante studentes van de Harvard of Yale universiteit in Amerika kunnen rekenen op zo'n € 25.000 voor een kwalitatief goede eikel.

In Nederland moeten de donoren van de eikelbank minimaal 26 en maximaal 38 jaar oud zijn. De ontvangers mogen niet ouder dan 45 jaar zijn. De 'onkostenvergoeding' voor de donoren is redelijk als je kijkt naar de belasting. De vrouwen moeten zes maal naar het ziekenhuis komen, krijgen hormoonbehandeling en de eicellen moeten via een operatieve ingreep 'geoogst' worden. De donoren zijn semi-anoniem. Dat wil zeggen dat het ontstane kind op 16-jarige leeftijd informatie kan opvragen over zijn biologische moeder.

Een stap verder dan het doneren van eicellen is het 'verhuren' van je baarmoeder om een kind van

een ander in te laten groeien. Na de geboorte staat een draagmoeder het kind af aan het echtpaar dat de baarmoeder heeft gehuurd. En ook dit is een lucratieve business. In de VS levert zo'n negen maanden job al gauw € 20.000 op. In ruil daarvoor moet een draagmoeder zich wel gedragen. Onveilige seks, roken en alcohol drinken zijn uit den boze.

Het doneren van sperma is aanmerkelijk minder lucratief. Je hoeft er dan ook minder voor te doen. In Nederland en België levert een 'kwakje' tussen de € 50 en € 80 onkostenvergoeding op. De donor moet tussen de 25 en 45 jaar zijn en beschikken over 'vitale snelle zwemmers'.

Organen te koop

In Nederland is handel in organen bij wet verboden. Donoren die bij leven een nier afstaan krijgen een onkostenvergoeding. In het buitenland worden nieren wel te koop aangeboden, bijvoor-

Voor één dosis 'snelle zwemmers' krijg je € 50 tot € 80 'onkostenvergoeding'.

beeld in Pakistan. Daar kun je een nier kopen voor ongeveer \$10.000. Nederland is vooral bang voor uitbuiting van armlastige mensen, en voor een dreigende afname van vrijwillige nierdonatie.

Op dit moment zijn de nieren voor transplantatie in Nederland afkomstig van twee grote bronnen. De grootste bron zijn de donoren die bij leven een nier afstaan aan een verwant familielid. De tweede bron zijn de nieren van overleden mensen. Verder wordt een minderheid van de nieren afgegaan door zogenaamde altruïstische donoren, die hun nier bij leven afstaan aan een niet verwante ontvanger. Dit aanbod is bij elkaar niet voldoende om de vraag te voldoen. Vandaar dat rijke ontvangers uitwijken naar het buitenland om daar een nier te kopen.

Vanuit moreel standpunt bezien is het wonderlijk dat er zo'n weerstand is tegen gereguleerde betaling voor een nier bij leven. Immers, trans-

plantatiegeneeskunde wordt gezien als moreel juist. Ook wordt het als moreel juist gezien als iemand die iets bijzonders doet voor de samenleving daarvoor wordt betaald; denk aan gevarengeld. Maar brengen we deze twee zaken bij elkaar dan vinden we het immoreel. Betaling vinden de meesten dan niet juist, maar een (ruime) onkostenvergoeding wel. Wellicht komt het, in het licht van de schaarste en behoefte, ooit wel zover dat men een nier legaal kan verkopen. Zover is het nog niet.

‘Ik had als sekswerker plezier in mijn

■ EX-PROSTITUEE MARISKA MAJOOR VAN HET PROSTITUTIE INFORMATIE CENTRUM

ALTIJD AL willen weten hoe het is om als prostituee achter een raam te zitten? Hoe je op je kruk in het rode licht geile, dan wel geschokte toeristen aan je voorbij ziet trekken? Hoe je met hun aandacht kunt spelen? En hoe je die klant waar je écht geen zin in hebt ook net zo makkelijk de deur kunt weigeren? Dan is de ‘Workshop Sekswerker’ van het Prostitutie Informatie Centrum Amsterdam echt iets voor jou!

Mariska Majoor (Almere, 1968), eigenares van het PIC weet waar ze het over heeft. Van haar zestiende tot haar eenentwintigste was ze zelf actief als sekswerker. ‘Wat ik vooral met mijn informatiecentrum wil bereiken is vooroordelen wegnemen. Ik krijg hier regelmatig groepen studenten, van over de hele wereld. Zeker studenten uit landen waar prostitutie verboden is zitten me in eerste instantie aan te kijken of ik van een andere planeet kom. En als ik ze naar hun eerste reactie vraag als ze aan een prostituee denken, dan zeggen de meesten iets als “vies”. Maar vind je mij dan ook vies, vraag ik ze dan...’

Vooroordelen genoeg om weg te nemen, weet Majoor. ‘De hardnekkigste is dat alle prostituees slachtoffer zijn van mensenhandel, of anders wel zwaar aan de drugs zijn. “Niemand doet dit uit vrije wil.” Dat is het meest vermoeiende vooroordeel waar ik tegen moet vechten. Weet je, als je maar lang genoeg gaat knagen en zagen, dan krijg je bij iedereen wel een verhaal eruit dat ze eigenlijk niet gelukkig zijn. Dat geldt voor een krantenbezorger en ook voor een sekswerker. Maar ik vind het echt niet van respect getuigen om

alleen maar naar dat ongeluk te gaan zitten graven. Natuurlijk, we zijn allemaal liever directeur van Shell. Maar ja.’

De schattingen zijn dat 10 tot 20% van de 6.000 Amsterdamse prostituees slachtoffer zijn van illegale praktijken. Maar dat betekent dus dat er zo’n 5.000 meiden zijn die dit werk vrijwillig doen. Majoor: ‘Ik begon er destijds ook vrijwillig aan. Het had wat spannends, rebels ook. En het verdiende goed. Geloof me, ik had in die tijd echt lol in mijn werk. Nee, niet per se in de seks. Als je alle lol van dat werk op een rijtje zou zetten komt de seks als laatste. Sekswork is veel meer dan zoveel keer per dag een wip. Het was voor mij ook de spanning en het spel met de mannen die langs je raam liepen.’

Liever seks dan aardappels

‘Een hoge Amsterdamse zedenrechercheur zei het laatst heel treffend: Sommige vrouwen hebben nou eenmaal liever seks dan dat ze aardappels schillen.’ Tegelijk geeft Majoor toe dat ze haar eigen dochter liever een andere carrière ziet kiezen. ‘In die zin is het misschien wel het oudste beroep van de wereld, maar het is nog steeds geen “gewoon” beroep. Zolang je sekswork niet op je c.v. kunt zetten zonder bij andere werkgevers in de problemen te komen en zolang er bij grote delen van de maatschappij een taboe op rust is sekswork geen gewoon beroep. Maar dat betekent niet dat je er in een bepaalde fase van je leven niet bewust voor kunt kiezen.’

Sinds het faillissement van de Rode Draad, de ‘vakbond’ voor prostituees, is het 19 jaar oude PIC van Majoor nog een van de weinige plaatsen waar

Belle staat voor respect voor alle sekswerkers over de wereld.

informatie over prostitutie te krijgen is. 'Ik treed ook wel eens op als een soort belangenbehartiger, zoals laatst nog in een debat met Burgemeester Van der Laan. Wat was ik woest op die man. Hij wil koste wat kost alle sekswerkers registreren, zogenaamd om de illegaliteit uit te bannen. Maar dat gaat op zijn manier niet gebeuren. Je duwt de meiden die in de problemen zitten alleen maar

verder de illegaliteit in. Wat denkt 'ie nou, dat een meisje dat gedwongen in de prostitutie zit tijdens een intakegesprek van twee uur met zo'n stropdas op het gemeentehuis een boekje open gaat doen over haar pooier die in zijn BMW voor de deur staat te wachten?!

'Hoe het dan moet? Als de overheid echt iets wil doen aan illegaliteit en mensenhandel, dan zullen ze mét de sekswerkers moeten optreden, niet tégen. Dat er weer vertrouwenspersonen komen waar een raamexploitant naartoe kan gaan als hij of zij denkt dat bepaalde dingen niet zuiver zijn. Niet die botte bijl waar de gemeente nu mee hakt.'

Belle

Als eerbetoon aan alle sekswerkers gaf Majoor in 2007 opdracht aan beeldend kunstenaar Els Rijerse om een beeldje te maken van de fictieve prostituee Belle. Majoor: 'Het clichébeeld dat mensen hebben van een prostituee is dat van een teneergeslagen, trieste figuur. Belle is het tegenovergestelde van dat beeld. Ze staat op het Oudekerksplein als een trotse vrouw, fier in een deuropening haar lichaam te "verkopen". Zij staat voor respect voor alle sekswerkers over de hele wereld.'

Websites voor nadere informatie

www.tweelingenregister.nl

Het tweelingenregister is een rijke bron van wetenschappelijke informatie over het onderscheid tussen erfelijke en niet-erfelijke eigenschappen van de mens.

www.ergo-onderzoek.nl

De ERGO studie is een langlopend Rotterdams bevolkingsonderzoek naar gezondheidsproblemen die met veroudering samenhangen.

www.lifelines.nl

In de noordelijke provincies loopt een vergelijkbaar project.

www.parelsnoer.org

Het Parelsnoer Instituut is een samenwerkingsverband van acht universitaire medische centra op het gebied van de opslag van lichaamsmaterialen.

www.bbmri.nl

De internationale samenwerking van biobanken is BBMRI.

www.transplantatiestichting.nl

Verdere informatie over orgaantransplantatie en vragen rond donorschap, van zaad tot organen: Transplantatie Stichting.

www.demaakbaremens.org

De Maakbare Mens.

www.federa.org

Code-Goed-Gebruik.

Een aantal sites over bio-ethische actualiteit:

www.bionews.org.uk

www.bioedge.org

www.biopoliticaltimes.org

Auteurs

Professor Dick Engberts (Inleiding) is hoogleraar Normatieve aspecten van de geneeskunde aan het Leids Universitair Medisch Centrum.

Professor Gerrit Glas (eerste helft hoofdstuk 1) is hoogleraar Wijsbegeerte en houder van de Dooyeweerdleerstoel aan de Vrije Universiteit te Amsterdam en tevens psychiater en opleider bij Dimence, een instelling voor Geestelijke Volksgezondheid in Overijssel.

Dr. ir. Hein Verspaget (tweede helft hoofdstuk 1) is universitair hoofddocent aan het Leids Universitair Medisch Centrum en naast biomedisch onderzoeker op de afdeling Maag-, Darm- en Leverziekten tevens LUMC-coördinator voor Parelsnoer en biobankcoördinator voor het LUMC en Parelsnoer.

Professor Gertjan van Ommen (tweede helft hoofdstuk 1) is wetenschappelijk directeur van het samenwerkingsverband van Nederlandse biobanken, BBMRI-NL en hoogleraar Humane Genetica aan het Leids Universitair Medisch Centrum.

Professor Henk Driessen (eerste helft hoofdstuk 2) is cultureel antropoloog en hoogleraar Mediterane Studies en Islam aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Professor Marco de Ruiter (tweede helft hoofdstuk 2) is hoogleraar Klinische en Experimentele Anatomie aan het Leids Universitair Medisch Centrum

Mr. dr. Britta van Beers (hoofdstuk 3) is universitair docent rechtsfilosofie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam.

Drs. Frans Meulenberg (hoofdstuk 4) is publicist en in deeltijd als wetenschappelijk onderzoeker 'ethiek en fictie' verbonden aan de afdeling Medische ethiek en filosofie van de geneeskunde, Erasmus MC, Rotterdam.

Dr. Jannes van Everdingen (hoofdstuk 4) is publicist en dermatoloog (n.p.). In deeltijd is hij als directeur verbonden aan de Nederlandse Vereniging voor Dermatologie en Venereologie en het Nationaal Huidfonds.

Dr. Erwin J.O. Kompanje (hoofdstuk 5) is schrijver en medisch ethicus aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam.

Ir. Rob Buiten (boxen en eindredactie) is freelance wetenschapsjournalist.

Illustratieverantwoording

Foto omslag: Édouard Manet, Le Déjeuner sur l'herbe; Google Art Project / Wikimedia Commons

Heleen Dupuis: p. 2

Imageselect, Wassenaar: p. 5, 27, 38, 56 b, o, 65, 67

Shutterstock: p. 7, 10, 12, 13 b, 18, 21, 22, 24, 30, 41, 43, 45, 47, 50, 69, 72, 73

Michael Hilgert / B en U, Diemen: p. 13 o

Bram van de Biezen / B en U, Diemen: p. 15

Hollandse Hoogte, Amsterdam: p. 16, 17, 26, 37 o

Nederlands Tweelingen Register, Amsterdam: p. 19 b

Parelsnoer Instituut, Amsterdam: p. 19 o

Ed Houben, Maastricht: p. 20

Associated Press / Reporters, Haarlem: p. 25, 28, 33, 34, 40, 42, 55, 58, 62

Gerard op het Veld / B en U, Diemen: p. 29

Hans van den Bogaard / Museum Vrolik, AMC, Amsterdam: p. 31

Wikimedia Commons: p. 32, 49, 52, 57, 64, 70

Martijn Zegel / Teylersmuseum, Haarlem: p. 36

Volkerenshow-affiche van Carl Marquardt, Circus Busch, 1907, Stichting Museumarchief Jaap Best / Teylersmuseum, Haarlem: p. 37 b

Universiteit Leiden: p. 48

Fons Strijbosch, Uden: p. 53

Arnold Bartman, Haarlem: p. 54

Carla van de Puttelaar, Amsterdam: p. 59

Amsterdam Tattoo Museum door Hizkia & Abigail: p. 60, 61

Paul Bomers / Museum Vrolik, AMC, Amsterdam: p. 66 b

Elisa Carolus, Rotterdam: p. 66 o

Wellcome Library, Londen: p. 71

Mariska Majoor, Amsterdam: p. 74

Rob Buiter, Heemstede: p. 75

Stichting Biowetenschappen en Maatschappij
werkt samen met:

Dit cahier is mede tot stand gekomen door:

In dit nummer:

- › **Zijn of hebben wij een lijf?**
- › **Het lichaam als bron van medische kennis**
- › **Lichamen als trofee**
- › **Het recht van lijf en leden**
- › **Het lichaam in de kunst**
- › **Geld verdienen met het lijf**

Redactie:

Professor Jaap van Dissel

Professor Dick Engberts

Rob Buitter (eindredactie)

Met een voorwoord van senator en medisch ethica Heleen Dupuis

Het lichaam kun je door veel verschillende brillen bekijken. Dit cahier kijkt met een culturele blik naar het lichaam aan de hand van bijvoorbeeld de zelfkastijding van de Spaanse broederschappen tijdens de 'Goede Weekprocessies' en de tentoonstelling van 'wilden' als Saartje Baartman of de Ghanese koning Badu Bonsu.

Vanuit het medisch perspectief beschrijft dit cahier hoe het lichaam in de wetenschap figuurlijk, en in biobanken letterlijk wordt gereduceerd tot stukjes weefsel in een vat met stikstof. Het beschrijft de worsteling van juristen met de status van het lichaam: kunnen lijf en leden een 'bezit' zijn? Ook in de kunst neemt het lichaam een bijzondere positie in. Kunst op, over, en door een lichaam is zo oud als de mens zelf. Om over de economie van 'het oudste beroep van de wereld' nog maar te zwijgen.

Uiteindelijk probeert dit cahier een antwoord te vinden op die ene centrale vraag: heb je of ben je een lichaam?

**Biowetenschappen
en Maatschappij**

